Sabers per als laics

Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie

Herausgegeben von
Éva Buchi, Claudia Polzin-Haumann, Elton Prifti
und Wolfgang Schweickard

Band 463

Sabers per als laics

Vernacularització, formació, transmissió
(Corona d'Aragó, 1250–1600)

Editat per
Isabel Müller i Frank Savelsberg

DE GRUYTER

Gedruckt mit freundlicher Unterstützung des Deutschen Katalanistenverbands e.V.

ISBN 978-3-11-043899-4
e-ISBN (PDF) 978-3-11-043062-2
e-ISBN (EPUB) 978-3-11-043073-8
ISSN 0084-5396

Library of Congress Control Number: 2021942780

Bibliographic information published by the Deutsche Nationalbibliothek
The Deutsche Nationalbibliothek lists this publication in the Deutsche Nationalbibliografie; detailed bibliographic data are available on the Internet at http://dnb.dnb.de.

© 2021 Walter de Gruyter GmbH, Berlin/Boston
Typesetting: Integra Software Services Pvt. Ltd.
Printing and binding: CPI books GmbH, Leck

www.degruyter.com

Taula

Abreviatures —— VII

Isabel Müller/Frank Savelsberg
Sabers per als laics. Vernacularització, formació, transmissió (Corona d'Aragó, 1250–1600) —— 1

Formació del llenguatge científic i interacció lingüística

Gerrit Bos/Guido Mensching
Glossaris medicobotànics multilingües de l'edat mitjana en grafia hebrea —— 19

Meritxell Blasco Orellana
La terminologia catalana aljamiada en els *sifre refuʾot* i la importància dels doblets i triplets lèxics —— 43

Maria Sofia Corradini
El paper de la terminologia catalana en el procés formatiu d'una *Fachsprache* medicobotànica de l'occità antic —— 67

Estratègies de divulgació del saber

Anna Fernàndez-Clot/Francesc Tous Prieto
«Plàcia ausir est nostre mou, lo qual havem en disputar»: el *Dictat de Ramon* (1299) de Ramon Llull i els seus autocomentaris —— 83

Maribel Ripoll Perelló
El paper de la dona en la transmissió de l'Art lul·liana —— 107

Alexander Fidora
Arnau de Vilanova, traductor de la pseudo-Hildegarda de Bingen. Observacions i esmenes al text de la *Confessió de Barcelona* —— 123

Paradigmes del saber

Isabel Müller
Reflexió epistemològica i divulgació del saber al sermó doctrinal i al sermó literari: Vicent Ferrer i Ausiàs March —— 137

Lluís B. Polanco Roig
Un humanisme particular. El *Liber elegantiarum* com a confluència de tècniques heteròclites i de models clàssics, medievals i humanístics —— 165

Josep Solervicens
La construcció d'un clàssic. El filtratge renaixentista d'Ausiàs March (1543–1560) —— 197

Cesc Esteve
El discurs dels orígens divins de la poesia. Saber historiogràfic i teoria literària a la primera edat moderna —— 219

Contextos i co-textos

Lluís Cifuentes i Comamala
Les miscel·lànies mèdiques medievals en català: una proposta de classificació —— 255

Rosanna Cantavella
El *Facetus* «Moribus et vita», el *Facet* francès i el català, en el context escolar baixmedieval —— 291

Traductors i copistes

Antònia Carré
Del llatí al català. El cas del *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* d'Arnau de Vilanova —— 317

Raimon Sebastian Torres
Les fonts no pal·ladianes a la traducció de Ferrer Saiol —— 337

Índex de noms i matèries —— 351

Abreviatures

aC	abans de Crist
ant.	antic
arag.	aragonès
art.	articulus
c.	circa
cast.	castellà
cat.	català
cap.	capítol
cf.	confer
cols.	columnes
doc. / docs.	document / documents
et al.	et alii
f. / ff.	foli / folis
fr.	francès
gèn.	gènere
gr.	grec
i.e.	id est
inc.	incipit
ital.	italià
llat.	llatí
loc. cit.	locus citatus
m.	mort
mediev.	medieval
mod.	modern
ms.	manuscrit
n.	nota
núm. / núms.	número / números
occ.	occità
p. / pp.	pàgina / pàgines
plur.	plural
p. ex.	per exemple
r	recto
s. / ss.	segle / segles
s.v.	sub voce
trad.	traducció
v	verso
v. / vv.	vers / versos
vern.	vernacular / vernacle
vol.	volum

https://doi.org/10.1515/9783110430622-203

Lluís B. Polanco Roig

Un humanisme particular

El *Liber elegantiarum* com a confluència de tècniques heteròclites i de models clàssics, medievals i humanístics

Abstract: Studies on history of both literature and linguistics have too often focused on the transmission and reception of works and their contents. Thus, only secondary attention has been placed on the evolution of cultural patterns or intellectual tools and their connection with social needs, outcomes and expectations. This is also true when it comes to less literary fields, such as grammar, rhetoric and lexicography. The *Liber elegantiarum* (Venice, 1489), an impressive Catalan-Latin dictionary and phrasebook by the Valencian notary Joan Esteve, has traditionally been approached and evaluated merely as a lexicographic work and under a contemporary outlook. We will point out, however, how the disparate structure and some of the flaws for which it has, somewhat simplistically, been blamed put us instead on the track of the diverse traditions and models – either classical, medieval or humanist – that converge in it and altogether allow to highlight both the cultural achievements and the shortcomings of the society it was meant to serve.

Keywords: *Liber elegantiarum*, grammar, rhetoric, lexicography, humanism

1 El *Liber elegantiarum*, una obra extravagant?

«Jo. Stephani. *Liber elegantiarum* seu vocabularius latine et in catalan». Amb aquest sintètic registre a la Biblioteca Colombina de Sevilla,[1] trobem una de les primeres referències, pocs anys després de l'única impressió a Venècia el 1489, d'una de les produccions més originals del segle XV en llengua catalana, el *Liber*

1 Cf. *Índice alfabético de los autores y obras solamente* (*Abecedarium B bis*, vol. 3, 202), redactat entre 1509 i 1539, de la Biblioteca Colombina, en els fons actuals de la qual no apareix ja el *Liber*. Cf. Polanco (2012, xi–xii, i també en general Polanco 1995 *passim*), estudi i edició crítica als quals remetem per a major detall documental i bibliogràfic sobre aquestes referències i la majoria de les altres qüestions abordades en aquest article.

Prof. Dr. Lluís B. Polanco Roig, Universitat de València, Institut d'Estudis Catalans, lluis.polanco@uv.es

https://doi.org/10.1515/9783110430622-009

elegantiarum del notari valencià Joan Esteve.[2] L'obra, qualificada com a *vocabularius* pels bibliotecaris d'Hernando Colón, constitueix de fet un producte singular, que podríem definir provisionalment com un diccionari-frasari bilingüe (català-llatí), i l'especificitat del qual serà l'objecte de les pàgines que segueixen.

Com ja hem destacat en altres ocasions, un dels fets més sorprenents en relació amb el *Liber elegantiarum* i el seu autor és l'oblit en què ambdós semblen haver caigut durant les dues centúries posteriors a la publicació, almenys fins que en recuperaran la memòria els erudits il·lustrats com Nicolás Antonio, J. Rodríguez o V. Ximeno.[3] Aquesta manca de referències resulta encara més sorprenent donada la rellevància social de l'autor (escrivà reial i després notari del capítol catedralici valentí) i la magnitud i la finalitat docent de l'obra, que ben bé podria haver aparegut citada, si més no, en els detallats plans d'estudi escolars i universitaris o per altres autors renaixentistes. Un oblit que ens hauria d'alertar i suggerir pistes sobre les circumstàncies que el van determinar, tant les inherents a l'obra com a la societat a què anava dirigida. Posteriorment, en les ressenyes dels bibliògrafs del segle XIX i en els estudis en profunditat iniciats per F. de B. Moll (1960b; 1982) i J. Gulsoy (1964), i continuats per altres filòlegs,[4] predomina la conceptualització del *Liber* com una obra bàsicament lexicogràfica i focalitzada en la llengua catalana, atenent al simple fet que el català és la llengua que encapçala les entrades. F. de B. Moll, tot i que reconeix que el *Liber* «no va destinado a enseñar el catalán, sino el latín», denuncia que «faltan [. . .] por lo menos el 50 por ciento de las voces catalanas más usuales de aquel tiempo» (Moll 1982, 255), sense tenir en compte que, per a l'ensenyament del llatí i per al públic a què s'adreçava, aquestes *veus* podien no ser precisament les més imprescindibles. Tampoc no prenia en consideració que gran part de l'obra no té ni un format ni probablement una ambició lexicogràfica prioritària, o almenys exclusiva. En qualsevol cas, des de feia temps el *Liber* havia atret una atenció predominant com a font de lèxic català. Des d'aquesta perspectiva, potser massa focalitzada, Moll destaca especialment que «[e]ls seus defectes es troben sobretot en el desequilibri, en el desordre i en la manca gairebé total de criteri orientador per a trobar-hi els mots que el llegidor hi cercaria» (1982, 281): uns mots catalans potser rellevants des de la perspectiva

2 Només trobem una referència anterior en l'inventari pòstum del llibreter Joan Rix de Cura (21 d'octubre de 1490), on s'esmenta un nombre considerable d'exemplars del *Liber* («Item cclxx volums vocabulista johannis stephani»). Sobre la impressió del *Liber* a Venècia i sobre la descoberta de la implicació directa de Rix de Cura en l'edició, cf. Polanco (1995, 77–148; 2012, xxvii–xxxix).
3 Cf. Polanco (2012, xii–xiii, i 1995).
4 Sobre l'absència de referències al *Liber* en la València del Renaixement i èpoques posteriors, i per a més comentaris i les referències bibliográfiques d'erudits, lingüistes i crítics, remetem a Polanco (2012, xi–xvi). Sobre la vida i l'activitat professional de Joan Esteve, cf. les diverses novetats aportades en Polanco (1995, 149–272; 2012, xl–liv).

d'un lexicògraf actual, però no necessàriament per a un humanista llatí del s. XV.[5] Així i tot, Moll (1982, 281) no deixa de reconèixer que «[a]questa paradoxa o barreja de bo i dolent no és exclusiva del llibre de Joan Esteve», ja que seria compartida per una obra coetània en castellà, l'*Universal Vocabulario* d'Alonso de Palencia.[6] En definitiva, com ja hem destacat en una altra ocasió, el *Liber*, amb aquest enfocament *ucrònic* i descontextualitzat, no podia despertar més que perplexitat, ja que

> [v]ist com un diccionari, no hi trobem tantes paraules com frases, sentències o narracions. Vist com una obra lexicogràfica del català, del català no se n'hi explica res, o hi falten moltíssims mots, com retreia F. de B. Moll. Vist com un manual per al llatí, comença pel català. Vist com un diccionari bilingüe, no hi ha equivalències precises. Tot això encara demanava una avaluació i una explicació (Polanco 1995, ix).

En efecte, es feia urgent una reinterpretació, que només es podia encarrilar, com reclamava J. Rubió i Balaguer (1990, 194 i 212), gran estudiós del Renaixement, resituant el *Liber* dins el seu marc real, la renovació pedagògica i cultural propugnada per l'humanisme.

2 Humanisme i educació

2.1 Un programa humanístic

En efecte, no sols les suposades singularitats i extravagàncies del *Liber*, sinó l'existència mateixa de l'obra són inexplicables sense tenir en compte l'univers mental de l'humanisme renaixentista, la transformació educativa que implicava, i la coexistència d'instruments de treball intel·lectual heretats de l'antiguitat i de l'edat mitjana, juntament amb els que anaven perfilant-se en aquests nous temps.

Els dos *paratexts* —la carta proemial i les *regulae* retòriques finals— que acompanyen el cos central del *Liber elegantiarum*,[7] tot i semblar aparentment marginals, aporten claus essencials per a la comprensió de l'obra. En l'epístola inicial

5 Cf. aquests mateixos arguments reiterats per Colon/Soberanas (1986, 44–50). Tanmateix, molt del cabal lèxic català que Moll troba a faltar, es pot localitzar de fet al *Liber*, encara que no encapçalant les entrades (atès el seu caràcter sovint textual), i ha estat aprofitat dins el *Diccionari Aguiló*, el *DCVB* i el *DECat*, o estudiat, entre altres, per Moll (1982, 281–306 i 307–315), Colon/Soberanas (1986) i Colon dins Esteve (1988, 9–34).

6 Sobre les coincidències i divergències entre Esteve i Palencia, les notables diferències d'ambdós respecte de Nebrija, cf. una anàlisi detallada en Polanco (1995, 741–794 i 2012, cvi–cviii).

7 Totes les citacions del *Liber elegantiarum*, incloent-hi quan calga la numeració de les entrades, es fan d'acord amb l'edició de Polanco (2012).

en particular, Esteve formula, en presentar el *Liber*, tot un programa dins la més estricta ortodòxia humanística, concretada en una sèrie d'aspectes: la consideració de l'eloqüència i la retòrica com a font d'admiració i honor per al ciutadà,[8] l'interès per l'art epistolar, la valoració extremament crítica de l'ús deficient de la llengua llatina —'bàrbara i insípida', diu— pels seus conciutadans, i la preocupació pel seu millorament,[9] l'atenció a la pedagogia,[10] i, finalment i molt particularment, la selecció com a models d'un elenc canònic d'*auctores* clàssics, que Esteve es vanta, a més, d'haver 'rellegit'.[11] Sensible a totes aquestes inquietuds plenament humanístiques, Esteve accepta la petició del seu metge Ferrer Torrella d'aplegar una selecció d'expressions i normes per parlar i escriure bé el llatí[12] i d'ordenar-les 'alfabèticament', justament perquè puguen aprofitar per a les pràctiques gramaticals escolars.[13]

2.2 L'empremta de la biografia

Sembla innegable que la mentalitat i els plantejaments decididament humanístics expressats per Joan Esteve poden haver estat una conseqüència molt directa de l'exercici de la seua activitat professional com a escrivà reial, precisament a la mateixa cort napolitana d'Alfons el Magnànim, un dels centres d'activitat intellectual més actius a la Itàlia, i a l'Europa, de l'època. Tot i que Rubió i Balaguer i Moll ja havien insinuat una etapa italiana en la biografia d'Esteve, només recentment hem pogut demostrar-la amb dades documentals concretes: el 16 de juny de 1448 el Magnànim nomena notari reial Joan Esteve, que és al·ludit com a «vos fidelem, *de nostra scribania*, Iohannem Steve, oriundum civitatis Valencie».[14]

8 «ratus quantum vir eloquens inter alios doctos honore prosequatur maximaque 'admiratione' celebretur, quasi quidem cum illos orare aut loqui ipsi conspicimus ab illorum ore pendere videmur». Cf. Polanco (2012, 3) per a l'edició crítica d'aquest fragment del *Proemi* i tots els que segueixen.

9 «aliquid adiumenti erunt allatura illis qui insulsa barbaraque oratione loquuntur, ut, cum ad exteros litteras demus, nos omnino litterarum inscios esse putent».

10 «non nulla ymo plurima conspiciebam sinonima luculentasque orationes, ita Latine, sic proprie ad cotidianum sermonem nostrum accomodatas <ut>, presertim in his que in ludis gramatice in didasculorum discipulorumque ore tractantur, dicantur Latine».

11 «nunc Maronem, nunc Terentium, nunc Ciceronem, modo Aulum Gelium, tunc Macrobium, nunc Servium ceterosque eloquentissimos codices».

12 «ut nonnulla bene dicendi precepta Latinaque documenta accomodataque verba tibi excerpere vellem».

13 «decrevi per litterarum elementa in ordinem illa redigere et per maternam linguam preheuntem accomodatam dictionem aut verbum immediate locare, ut potius illud invenire possimus».

14 La cursiva en el text és evidentment nostra. Arxiu del Regne de València, *Justícia Civil, Manaments i empares*, 24, 11ª mà, f. 7r–v. Cf. la transcripció d'aquest i altres documents relatius a Joan Esteve en Polanco (1995, 1098–1172).

Ubicat doncs en l'escrivania reial napolitana, una privilegiada talaia política i cultural, Esteve degué freqüentar inevitablement els nombrosos humanistes que hi pul·lulaven, com Antonio Beccadelli *il Panormita*, Bartolomeo Facio, Lorenzo Valla (a Nàpols del 1435 al 1448), Giannozzo Manetti, Girolamo Guarini, Pontano, i fins i tot visitants ocasionals, com Aurispa, Francesco Filelfo o altres. A més, no es pot oblidar el protagonisme de funcionaris o clergues, valencians i catalans, que, de tornada a la península ibèrica, n'aportaran les novetats bibliogràfiques i intel·lectuals: el secretari reial Joan Olzina (que hostatjava a sa casa el mateix Valla); el protonotari Arnau Fonolleda, a qui Valla dedica la traducció llatina d'Esop; el seu successor Joan Peyró, instigador de la primera impressió catalana dels *Rudimenta grammatices* de Perotti; Macià Mercader, futur vicari general de la diòcesi de València i escriptor; el síndic eclesiàstic a les Corts valencianes, Jordi de Centelles, poeta i traductor del *De dictis et factis* del Panormita; o el canonge Jaume Torres, *llibrer major* primer (1451) i després *custos bibliothece* (1452) al Castelnuovo, sense oblidar Melcior Miralles, capellà del rei des del 1453, que retornà el 1466 com a sotssagristà i beneficiat de la Seu valentina. [15]

Ara bé, també degueren incidir força en la planificació i redacció del *Liber* les noves realitats socials i educatives amb què s'enfrontà l'autor a partir del moment en què torna a València i és revalidat com a notari de la ciutat, el maig de 1452, segons l'acta conservada del seu examen i nomenament municipals. Poc després comencen a aparéixer a l'Arxiu capitular de la Seu de València els seus primers protocols, que s'estenen des de l'any 1455 al 1487.[16] Cal recordar que la complexitat creixent de la societat urbana baixmedieval, pública i privada, revaloritzava el domini de les pràctiques escrites, alhora que la intensificació de les activitats comercials exigia unes majors competències comptables i administratives (Cruselles 1989, 20–28). València no n'era una excepció, i durant tot el segle XV hi ha constància d'una gran proliferació d'escoles privades, en alguns casos subvencionades pel municipi o el capítol catedralici.[17] En aquest clima de fort increment de la demanda educativa i de la conseqüent revaloització social i econòmica de

15 Per a la documentació i el comentari detallats de la vida i l'activitat de Joan Esteve, i per a l'ambient intel·lectual a la Cort del Magnànim, cf. sobretot Polanco (1995, 149–274, 1098–1172; 2012, xl–liv), a banda d'altres autors, entre els quals Soria (1956), Batllori (1979), Ryder (1987), Bentley (1987), Ruiz i Calonja (1990), Duran (1990) i Vilallonga (1993).

16 Cf. en Polanco (1995, 1098–1105) la transcripció del nomenament d'Esteve com a notari de la ciutat de València (Arxiu del Regne de València, *Justícia Civil, Manaments i empares*, 24, 11ª mà, f. 7r–8v), on s'inclou l'anterior nomenament reial, i la resta de referències a l'activitat dels notaris valencians i la trajectòria professional d'Esteve en particular en Polanco (2012, xlvi–liv).

17 Per a amplis comentaris sobre el context educatiu baixmedieval en relació amb el *Liber*, cf. Polanco (1995, 339–433, i 2012, lxi–lviii), a més dels estudis de Sanchis Sivera (1936, 670–677), Torre y del Cerro (1924–25), González (1987), Berger (1987), Serrano Morales (1898–1899). El ma-

l'oferta, podem explicar tant les accidentades vicissituds de les escoles valencianes del XV (Cruselles 1989, 35–44), com l'activitat de nombrosos mestres independents, seglars i preveres, i la proliferació de nous materials pedagògics, els elaborats al nivell local, entre altres per Bernat Vilanova, Joan Miravet, Jeroni Amiguet, Daniel Sisó, i també, com veurem, els provinents de la resta de la península o d'Itàlia, que deuen haver influït poderosament en la concepció i en la realització del *Liber elegantiarum*.[18]

Ara bé, quines eines gramaticals i didàctiques poblaven fins llavors els centres educatius de la ciutat? Paul F. Grendler[19] ha recopilat un inventari completíssim del cànon didàctic de l'Europa baixmedieval, en l'antesala de l'humanisme. Consistia d'una banda en obres d'iniciació o bàsiques (Donat —en concret l'*Ars minor*—, els *Disticha Catonis* o *Cato*, l'*Aesopus* i el *Theodulus*). De l'altra, hi havia les gramàtiques i els diccionaris més avançats (el *Doctrinale* d'Alexander de Villa Dei,[20] *Papias*, les *Magnae derivationes*, el *Graecismus* i el *Catholicon*). I finalment les lectures pròpiament dites, tant les plenament medievals (*Tobias*, *Prospero*, *Chartula*, *Liber parabolarum*, *Facetus*,[21] *Eva columba*, *Physiologus*) com les d'autors clàssics (especialment Virgili, Ovidi, Estaci, Lucà i Boeci). Menys difusió tingueren obres tardollatines o medievals de menor entitat: les comèdies del segle XII *Pamphilus* i *Geta*, l'*Anticlaudianus* d'Alain de Lille, l'*Ars versificatoria* de Mathieu de Vendôme o la *Poetria nova* de Gaufred de Vinsauf. Un protagonisme especial estava reservat als anomenats *auctores octo*, que incloïen una selecció dels manuals més utilitzats: *Disticha Catonis*, *Theodulus*, *Facetus*, *Chartula*, *Tobias*, *Aesopus*, el *Liber parabolarum* i el *Floretum*.[22] A aquestes obres cal afegir les *grammaticae proverbiandi*, amb gran incidència en el sistema escolar i gran divulgació en l'àrea hispànica.[23]

---

teix Esteve, com a notari de la Seu, deixa constància de diverses subvencions catedralícies (*Protocols de Joan Esteve*, 3683, 3665, fasc. 4; cf. Sanchis Sivera 1936, 670 i 676).

18 Cf. alguns comentaris sobre algunes d'aquestes gramàtiques en Sanchis Cantos (1992, 33–39) o González (1987, 107–112).

19 Grendler (1989, 111–117). Rubió i Balaguer (1926) i Lluís Revest (1930) documenten els autors més emprats a les escoles catalanes i valencianes, en gran part coincidents amb els de Grendler.

20 Sobre el *Doctrinale*, cf. la introducció i traducció de Gutiérrez Galindo dins Villa Dei (1993). Cf. l'edició crítica moderna en curs de Papias (1977), i també Mayer (1979) per a una ressenya d'aquesta edició. Sobre el *Graecismus*, cf. Rubió i Balaguer (1926, 69).

21 Atribuït a John of Garland, alquimista i gramàtic anglés, autor també d'altres obres de caire lexicogràfic (Weijers 1991, 193–194; Murphy 1974; Chomarat 1982, 212–214).

22 Una edició incunable (Lyon, 1496/97) d'aquests *auctores octo* és la que es conserva a la Biblioteca Històrica de la Universitat de València (BHUV *Inc.* 52).

23 Per a una revisió sobre les *grammaticae proverbiandi*, cf. Polanco (2012, lxxxv–ci), a part de Woodward (1906, 40), Rico (1982), Colon (1982), Esparza/Calvo Fernández (1994, 53) i Calvo Fernández (2000, 37–46).

Es tracta, com veiem, d'un conjunt amb una gran diversitat, tant de gèneres com d'estils, de models de llengua i sobretot d'estructures textuals. Ara bé, les aparents incoherències denunciades al *Liber elegantiarum* i la seua qüestionable utilitat didàctica, deriven de la influència directa d'aquest cànon baixmedieval? O bé hi tingueren més incidència les noves eines que el nostre autor pogué importar directament dels cercles humanístics italians? Ja fa temps Francesc de B. Moll (1960b; 1982) i Joseph Gulsoy (1964), en les primeres investigacions dedicades al *Liber*, van identificar algunes de les fonts, la majoria no precisament lexicogràfiques ni gramaticals, que Esteve havia reciclat intensivament dins la seua obra. Entre aquestes, hi havia sobretot produccions italianes: les *Facetiae* de Poggio Bracciolini, les epístoles de Francesco Filelfo, els *Synomyna sententiarum* de Bartolomeo Fieschi. I alguns fragments, molt més esparsos, de l'obra que sembla donar nom al *Liber*, les *Elegantiae* de Valla. Aquesta selecció, limitada però molt indicativa, si bé connectava la nostra obra directament amb les tendències humanistes italianes coetànies, sorprenentment no confirmava gens ni mica la lectura directa dels clàssics, de què el mateix Esteve es vantava: ‹Virgili, Terenci, Ciceró, Aulus Gel·li, Macrobi, Servi, i altres llibres eloqüentíssims› (cf. més amunt la nota 11). Calia, per tant, confirmar encara si, per una banda, el notari valencià no feia en el seu proemi una mera ostentació, infundada, de familiaritat amb els clàssics. Per l'altra restava per aclarir si les fonts humanistes detectades per Moll o Gulsoy eren les úniques, si excloïen qualsevol influència medieval, si la recepció de models pròpiament lexicogràfics (o gramaticals) no hi tingué cap incidència, i fins i tot si bastaven per explicar algunes de les característiques estructurals més rellevants i problemàtiques del *Liber*. Per respondre-hi, ens ha calgut explorar el text en profunditat, tot identificant-hi la incidència no sols dels principals instruments lingüístics, clàssics, medievals i humanístics, sinó de les diferents tradicions en què es poden enquadrar, abans d'avaluar-hi l'empremta estructural que cadascuna hi va deixar.

3 Les tradicions lingüístiques en el *Liber*: entre la diversitat i la dispersió

Més enllà de les fonts individuals, els materials i els models rastrejables dins el *Liber*, d'una gran diversitat, es poden classificar en quatre grans tipus: lexicogràfics, gramaticals, epistologràfics i narratius o divulgatius. Atesa la imbricació freqüent (en la tradició clàssica i medieval) dels continguts gramaticals i lexicogràfics, els tractarem conjuntament.

3.1 Els corrents gramaticals i lexicogràfics

3.1.1 Gramàtica i lexicografia de l'antiguitat i l'edat mitjana

La petjada dels gramàtics clàssics en el *Liber* és gairebé inexistent, almenys de forma directa.[24] Varró és citat en unes poques ocasions, i sempre a través d'autors molt posteriors, com ara Noni Marcel, el *Catholicon* o els *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti. Pel que fa a Priscià, al *Liber* n'hi ha un simple esment (entrada 9641.1), extret igualment de Perotti (copiat alhora, amb errors, de les *Elegantiae* III, 58). De les obres de Donat ni tan sols se'n parla, si no és com a simple tema en algunes frases (11941), i les romanalles de la seua tècnica catequètica semblen arribar només a través dels *Rudimenta* de Perotti (2878.1, 4841.1).

Un dels primers lexicògrafs llatins, Pompeu Fest (s. II), és esmentat explícitament i és identificable en alguns fragments del *Liber*, de vegades a través de l'epítome de Pau Diaca (s. VIII), tot i que en alguns casos és evident que es fa també a través del *Catholicon* o bé dels *Rudimenta* de Perotti. Però, de la lexicografia antiga, l'única obra que deixa en el *Liber* una petjada important i definida, probablement directa tot i que amb escasses al·lusions explícites, és *De compendiosa doctrina* de Noni Marcel (s. IV), que gaudí d'una àmplia difusió a l'edat mitjana. A més, és a través dels seus nombrosos *excerpta* que s'han transposat al *Liber* una gran part dels autors clàssics citats: Ciceró, Persi, Plaute, Varró, Virgili i molts altres, sobretot arcaics. Isidor no és esmentat en el *Proemi*, ni se'n dóna cap citació expressa, potser a causa de les dures crítiques que rebia dels humanistes, des de Valla a Erasme. Així i tot, unes quantes entrades podrien provenir de les *Etymologiae*, tot i que la majoria segurament a través d'altres compendis medievals, fonamentalment el *Catholicon*.[25] Sorprenentment, però, hem pogut descobrir com un lexicògraf tardà menor com Fulgenci (s. V–VI)[26] és extensament copiat, quasi íntegrament, per Joan Esteve.

Entre les gramàtiques de l'edat mitjana, la més divulgada fins al Renaixement, el *Doctrinale* d'Alexander de Villa Dei, no rep cap citació explícita ni implí-

24 Per a aquesta secció i les que segueixen, on es revisen les diverses influències i transfusions textuals al *Liber elegantiarum*, remetem a la informació aportada *in extenso* en Polanco (1995, 337–900; 2012, lxviii–cxl). Per a la localització dels fragments concrets dels diversos autors dins el *Liber*, cf. l'exhaustiu *Index fontium* de l'edició crítica (Polanco 2012, 407–437).

25 Sols en les entrades 1183.1, 1914.1, 1929.1, 6800.3 11257.1 no hem pogut detectar una transmissió d'Isidor a través d'una altra font. La resta semblen dependre del *Catholicon*, o coincideixen amb represes posteriors de Tortelli, Perotti o Tranchedini (Polanco 2012). Sabem que, malgrat les crítiques freqüents a Isidor, els humanistes no dubtaren a aprofitar-lo (Codoñer 2003).

26 Sobre aquest autor, no detectat a les biblioteques valencianes contemporànies d'Esteve, cf. els diferents estudis i edicions, entre altres la de R. Helm (Fulgentius 1898; 1970), i també la important petjada en el *Liber*, comprovable a través de l'*Index fontium* de l'edició de Polanco (2012).

cita d'Esteve, potser sensibilitzat també per les dures condemnes dels humanistes. Pel que fa a l'anomenat *Graecismus* (1212) d'Évrard de Béthune, una altra gramàtica en vers, al *Liber elegantiarum* en trobem només dues referències explícites, que novament provenen del *Catholicon*.[27]

El primer gran diccionari medieval,[28] l'*Elementarium doctrinae rudimentum* de Papias, que avança l'*alfabetització* fins a la tercera lletra i incorpora indicacions flexives o el mètode de la *derivatio*, tot i que encara va gaudir de quatre impressions al s. XV, té al *Liber* una presència molt modesta, de vegades discretament declarada (entrades 1182.1, 7650.1, 12154.1), encara que, de fet, la majoria de fragments arriben igualment a través del *Catholicon*, de vegades citats explícitament,[29] com veiem en aquest exemple:

Catholicon[30]	*Liber elegantiarum*
[x6r^{0}]	1182 Baxadós de draps de lana.
Fullo. [. . .] qui pannos parat et excandidat: et eos fulgere facit. inde fullo las lavi lare. id est pulcrare: decorare: demergere vel leniter tangere: et componitur ut affullo las. id est iuxta fullare: valde fullare: leniter tangere secundum Hugutionem. Papias etiam dicit: Fullo lavandarius decorator. [. . .].	**1** Fullo (-nis), qui pannos tondit, quia facit eos fulgere. Et qui pannos condidat. **2** Fullo, secundum Papiam, dicitur lavandarius, decorator.

27 Cf. referències a les crítiques dels humanistes, entre altres les de Valla, en Rico (1978, 51) i en Polanco (2012, lxxviii). Sobre les nombroses influències del *Doctrinal* en els humanistes, cf. entre altres les de Rico (1978, 45–46), Gutiérrez Galindo (Villa Dei 1993, 50) i Law (2003, 181). Sobre el *Graecismus*, cf. Murphy (1974).

28 Pel que fa a la imbricació tipològica i de continguts de la lexicografia medieval amb la gramàtica, ja constatada per a etapes anteriors, cf. Della Casa (1981) i Buridant (1986, 10). Per a una revisió sintètica dels principals glossaris europeus i catalans, i la bibliografia corresponent, cf. els apartats respectius de la introducció a l'edició crítica del *Liber* dins Polanco (1995; 2012).

29 Donat aquest èxit tardà de Papias és possible que altres fragments seus hagen arribat al *Liber* a través del reaprofitament que discretamente en fa Perotti (Charlet 2010, 39), a part de les citacions, implícites i explícites, consignades a l'*Index fontium* dins Polanco (2012, 407–437). Cf. les citacions dins del *Liber*, implícites i explícites, consignades a l'*Index fontium* dins Polanco (2012, 407–437), i també Mayer (1978, 743–744) per a la recepció en l'àmbit catalanòfon. De Papias es conserva una edició de 1485 (Venetiis: Andreas de Bonetis) a la Biblioteca Històrica de la Universitat de València (BHUV *Inc.* 62$^{(1)}$), i un còdex (núm. 82) del segle XIV a l'Arxiu de la Catedral de València (Olmos Canalda 1943).

30 Citem el *Catholicon* per l'exemplar incunable de 1487 (Venetiis: Hermannus Liechtenstein; BHUV *Inc.* 138).

No semblen deixar cap rastre al *Liber* ni el *Panormia* o *Derivationes* d'Osbern (c. 1123–1200) ni les *Magnae derivationes* (c. 1200) d'Hugutio.[31] De fet, el lèxic medieval més present al *Liber* és també el que aconseguí la màxima popularitat a tota l'edat mitjana i el primer Renaixement: la *Summa grammaticalis quae vocatur Catholicon* de Giovanni Balbi de Gènova. A banda de la procedència molt diversa dels seus materials (Horaci, Terenci, Plaute, Juvenal, Varró, Donat, la Bíblia, el *Doctrinale* i el *Graecismus*, Papias, i sobretot Priscià i Hugutio, al costat d'altres més originals com Avicenna i Aristòtil),[32] cal destacar, amb A. della Casa (1981, 40–41), que el *Catholicon* representa «le point de fusion entre glossaires et traités de grammaire», ja que «l'oeuvre paraît formée de deux parties bien liées entre elles, une grammaire très élaborée et un glossaire». Balbi va aconseguir elaborar un diccionari més pràctic que els seus predecessors eliminant mots obsolets, estenent l'alfabetització a tot el mot, i facilitant amb referències creuades l'explicitació de la *derivatio*, trets que n'expliquen el gran èxit. El fet que l'obra estiga ben documentada en l'entorn pròxim d'Esteve[33] i que, malgrat les crítiques dels humanistes, alguns el seguissen ocasionalment (com Nebrija, que considera que «tolerabilius paulo fuit»),[34] explica que les *importacions* del *Catholicon* al *Liber* suposen un nombre gens menyspreable d'articles o subarticles (al voltant de 200). A més, aquests passatges serveixen per a canalitzar dins el *Liber* un gran nombre de materials d'altres autors (tant dels clàssics com de Papias, el *Graecismus*, les Escriptures, etc.). Tot i que, com en la resta de fonts, les fórmules d'adaptació dels fragments del *Catholicon* són extremament diverses, el *Liber* tendeix a eliminar algunes característiques microestructurals medievals (etimologies fantàstiques, excessiva *derivatio*, referències a altres repertoris medievals), però en conserva d'altres (articles massa heterogenis, etimologies, etc.). Vegem-ne algun breu exemple: [35]

31 Es conserva un còdex d'Hugutio (núm. 83), en vitel·la del segle XIV, a l'Arxiu de la Catedral de València. Sobre aquesta obra cf. Hunt (1980, 145–149), Della Casa (1981, 40) i la primera edició crítica (Uguccione da Pisa 2004).

32 L'obra tingué innombrables còpies i versions abreujades i traduccions parcials al vulgar, tant manuscrites com impreses, des del segle XIV fins al segle XVI, i més de 20 impressions des de la de Gutenberg el 1460 fins al 1500 (Della Casa 1981; i Buridant 1986, 29–34). Sobre les diverses influències en el *Catholicon*, cf. sobretot Della Casa (1981) i Weijers (1989, 144). Com afirma Della Casa (1981, 43): «Papias et Hugutio sont donc ses modèles fondementaux, même s'il dit qu'il remonte jusqu'à Varron».

33 Vegeu-ne les diverses referències dins Polanco (1995 i 2012 *passim*) i els dos exemplars incunables (1483; 1487) encara a la Biblioteca capitular actual (Olmos Canalda 1951, núms. 30, 33).

34 Pel que fa al seguiment del *Catholicon* pels humanistes, cf. Della Casa (1994); Codoñer/González Iglesias (1994, 440) i Lépinette (1994).

35 Per a dades precises sobre la presència i la reelaboració del *Catholicon* dins el *Liber*, remetem a l'*Index fontium* i a l'aparat de fonts de l'edició crítica dins Polanco (2012, 407–437).

Catholicon	*Liber elegantiarum*
[k8r]	1018 Athànatos.
Athanatos, id est immortalis: ab a quod est sine et thanatos mortale: et accentuatur in fine. unde anathanatos ta tum id est immortalis.	**1** Id est, immortalis.
[s5v]	3317 Emergere.
Emergo gis si sum. ab e et mergo gis componitur. et est emergere extra venire: exurgere.	**1** Emergere, extra venire. **2** Exsurgere. **3** Ex lustris atque inhonestis locis exire.

Ara bé, encara que Esteve coincideix amb altres humanistes en l'aprofitament de continguts de l'obra de Balbi, el *Liber* se'n distancia perquè hi aplica una transformació massa acrítica i incoherent.[36] Cal afegir finalment que altres instruments lexicogràfics específics desenvolupats a l'edat mitjana, (*synonyma*, *distinctiones* i *concordantiae* de texts tant bíblics i patrístics, com després mèdics o jurídics) no semblen haver deixat empremtes directes significatives en el *Liber*.[37]

3.1.2 Gramàtica i lexicografia del Renaixement

Malgrat l'interés de molts humanistes a marcar distàncies respecte de les pràctiques i els coneixements medievals, autors com W. K. Percival consideren que la lingüística del Renaixement no és més que «a further step in the medieval grammatical theory, a mere offshoot of one local variety of the medieval grammatical tradition».[38] Percival distingeix tres fases en el desenvolupament de la gramàtica llatina des de mitjan segle XIV i durant el segle XV. La primera seria una mera continuació de la tradició medieval. És en una segona fase on s'haurien de situar els *Rudi-*

36 Vegeu, per exemple, algunes comparacions amb els tractaments que en fan Nebrija (Polanco 1995, 759–784) o Valla (Polanco 2012, lxxix–lxxxv).

37 Sobre els *synonyma* i les *distinctiones* cf. Weijers (1991 i 2010). Pel que fa a altres vocabularis de temàtiques específiques i altres 'gèneres' gramaticals o lexicogràfics medievals, cf. Buridant (1986) i Weijers (1990; 1991; 2010).

38 Segons Percival (1975, 231), els desenvolupaments humanistes sorgeixen dins la tradició gramatical medieval sud-europea, estretament lligada a l'aprenentatge de la composició epistolar (*ars dictaminis*), i que concebia l'ensenyament gramatical com una preparació a la literatura i la retòrica. D'altra banda, ja hem comentat la llarga acceptació que tingueren al Renaixement els més prototípics lèxics i gramàtiques medievals, com el *Catholicon*, Papias, o el *Doctrinale*.

menta grammatices de Niccolò Perotti, els quals, a pesar d'haver estat redactats el 1468, després de les *Elegantiae* (anys 1440), igual com l'obra de Guarino da Verona constitueixen «an expurgated version of late mediaeval grammatical theory, not a radical departure from it».[39] L'èxit immediat que obtingué aquest manual (aproximadament seixanta edicions incunables, dues a l'àrea catalanoparlant: Barcelona 1475, Tortosa 1477) i el fet que es detecte en l'entorn d'Esteve («xxvij volums Regules del Perotto» consignats en l'inventari pòstum de Joan Rix de Cura el 1490) expliquen prou el buidatge massiu dels *Rudimenta* dins el *Liber* (al voltant de 500 entrades).[40] Així, Joan Esteve recicla extensivament les llistes bilingües dels verbs de la segona secció dels *Rudimenta* (sintaxi verbal), incloent-hi les diferències de règim i significat (*differentiae*), però sobretot fa un aprofitament sistemàtic de la tercera secció sobre epistolografia (*De componendis epistolis*), més retòrica i estilística. En aquest tractat epistolar final es combinen fragments inicials en vulgar italià (traduïts al català al *Liber*), seguits de versions llatines alternatives (*variationes*), i sovint també de precisions diferencials (*differentiae*) i de citacions clàssiques. L'impacte *estructural* d'aquesta secció en el *Liber* justifica que se'l puga considerar gairebé com una recomposició *alfabètica*, molt *sui generis*, això sí, dels *Rudimenta*.[41]

Ara bé, van ser les *Elegantiae linguae Latinae* (c. 1438–1440) de Lorenzo Valla, donades a conéixer precisament durant la seua etapa napolitana (1435–1448), les que suposaren un veritable punt d'inflexió en l'estudi de la llengua llatina i en els plantejaments gramaticals de l'humanisme. No constitueixen, de fet, una *gramàtica*, sinó una mena de manual raonat de *bon usage* llatí, centrat sobretot en aspectes lèxics, sintàctics, semàntics i estilístics.[42] En aquest sentit se li ha retret

39 Cf. Percival (1976, 86). Perotti, per exemple, copia parts de la *Ianua*, una adaptació medieval del Donat (Percival 1981, 245–246 i 257; Grendler 1989, 174–182), i Priscià és seguit en nombrosos apartats (Padley 1976, 17). Per a una anàlisi dels continguts i les fonts de Perotti, cf. Jensen (1990, 57–80). Per a les gramàtiques posteriors més plenament humanistes, cf. Percival (1975, 238–240; 1976).

40 Pel que fa a les edicions europees dels *Rudimenta*, cf. Percival (1986, 221). Segons Rubió i Balaguer (1990, 211), «a partir de l'estampació del Perotti a Barcelona (1475) notem certa preferència per les edicions de mestres italians, però continua predominant la publicació i la venda del *Doctrinale* fins vers 1508». Cf. l'inventari de Rix de Cura en J. E. Serrano Morales (1898–1899, 496).

41 Per a una visió de detall i una exemplificació de l'aprofitament dels *Rudimenta* dins el *Liber*, cf. Polanco (1992) i els apartats corresponents dins l'edició del *Liber* (Polanco 2012). Sobre la presència del vulgar en gramàtiques llatines, cf. Percival (1983, 314–317) i Grendler (1989, 174–183), i sobre la traducció a altres llengües vulgars dels fragments en italià de Perotti, vegeu-ne més dades en Polanco 1992). Sobre les *differentiae*, cf. Jensen (1990, 67–77). Cal destacar que índexs alfabètics van ser afegits a diverses edicions dels *Rudimenta* i les *Cornucopiae* del mateix Perotti, de les *Elegantiae* o a obres de Mancinelli. Fins i tot Erasme va realitzar una adaptació alfabètica de les *Elegantiae* de Valla (Percival 1975, 241).

42 Per a aquestes critiques, cf. Percival (1975, 240 i 256), Jensen (1990, 55) i Chomarat (1981, 230–231). Hi ha una extensíssima bibliografia sobre els més diversos aspectes de Valla (Sabbadini

la irregularitat dels continguts i sobretot una manca d'organització que afavorí la suplementació de diverses edicions amb índexs finals de termes, la integració dels continguts vallians en altres gramàtiques, com la de Perotti, o les diverses reorganitzacions alfabètiques de les *Elegantiae* durant els segles XV i XVI.[43] Pel que fa al *Liber*, malgrat que Esteve insinua, almenys en dues ocasions, el seu deute amb Valla i que algun article escadussser sembla procedir directament de les *Elegantiae*, com fa temps detectà J. Gulsoy,[44] una comparació minuciosa i extensiva a tres bandes indica clarament que els manlleus de Valla arriben al *Liber* de forma aclaparadora a través dels *Rudimenta*:

Elegantiae	*Rudimenta grammatices*	*Liber elegantiarum*
(IV, 57)	[p7r]	1326 Bragues.
Femora partem illam exteriorem significant; *Femina* partem interiorem, mollioremque, quae se contingunt; vel, *Femora* partem anteriorem *Femina* posteriorem. [. . .] A quo conficitur nomen *Femoralia*, sive *Feminalia* (utroque enim modo scriptum reperio) pro bracchis.	A campo autem dicta sunt campestria: hoc est brache quod ludentes in campis omnibus vestibus exuebantur et nudi ludebant solis campestribus tecti virilia. inde et campestrati dicuntur: sicut tunicati: et manicati. Dicuntur aetiam faemoralia [*sic passim*] sive feminalia a faemoribus sive foeminibus. Nam faemora partem illam exteriorem significant foemina interiorem	**1** Femoralia. **2** Bracca (-ce). **3** [. . .] **4** Campestria. A 'campo' autem dicte sunt 'campestria', hoc est, brache quod ludentes in campis omnibus vestibus exuebantur et nudi ludebant solis campestribus tecti virilia. Unde campestrati dicuntur sicut tunicati et manicati. **5** Femoralia. Dicuntur etiam 'femoralia' sive 'feminalia' a 'femoribus' sive 'feminibus', nam 'femora' partem illam exteriorem significant, 'femina' interiorem.

Només en uns pocs articles (5.723, 11.296, i algun altre) veiem que Esteve fa una tria alternant entre aquests dos humanistes italians. Més pocs encara són els

1891; Chomarat 1981, 224–252; 1982; Percival 1975, 254–256) i les *Elegantiae*: elaboració de l'obra i aportacions gramaticals (Gavinelli 1988; 1991; Regoliosi 1993); consideració com a manual d'estil (Percival 1981, 235; 1983, 318; 1990, 55); caràcter de «gramàtica antinormativa» (Regoliosi 2000); edicions parcials i estudis (Percival 1975, 254–256); edició anastàtica d'E. Garin (Valla 1962); edició parcialment crítica de López Moreda (Valla 1999), que seguim en les nostres transcripcions i referenciacions.

43 Per a la relació entre Valla i Perotti, cf. Percival (1981, 255–256), Jensen (1990, 67–75) i Polanco (1994, 153; 2012). Per a les adaptacions de les *Elegantiae*, cf. Jensen (1990, 56), i en concret per a les d'Erasme, cf. Percival (1975, 241) i Chomarat (1981, 244–248).

44 J. Gulsoy (1964, 116–117), que corregeix F. de B. Moll (1960a), el qual rectificà després (1982, 282–283).

casos en què les *Elegantiae* semblen haver estat l'únic text consultat. En aquest sentit, el *Liber* pot ser conceptuat com una adaptació en segon grau de Valla, a través dels *Rudimenta*, els quals sí que constitueixen una veritable traducció de les *Elegantiae* a un altre subgènere gramatical, més enfocat al mercat escolar majoritari.[45]

A part d'aquests grans repertoris humanistes, recentment hem pogut identificar per primera vegada dos petits tractats elementals de l'humanista Bartolomeo Facio que van ser utilitzats exhaustivament en l'elaboració del *Liber*, de vegades combinant materials de tots dos, o amb els d'altres autors. Es tracta dels seus *De differentiis verborum* i *Synonyma*, que contribueixen a explicar alhora una proporció gens insignificant de continguts del *Liber* (191 d'articles de les *Differentiae* i més de 390 dels *Synonyma)* i moltes de les característiques de la seua heteroclita tipologia *estructural*.[46]

Tot i que, com destaca C. Buridant (1986, 33), «la lexicographie de la Renaissance est loin d'être en rupture totale avec la tradition médiévale»,[47] recentment hem identificat una producció lexicogràfica més decididament humanista, l'*Orthographia* de Giovanni Tortelli, com una de les noves fonts rellevants del *Liber elegantiarum*.[48] L'obra ha estat detectada a València per les dates en què s'enllesteix el *Liber*,[49] fet que explica que Esteve l'aprofités en diverses entrades, encara que no excessivament nombroses. Igual com en altres texts reciclats per Esteve, trobem diversos procediments d'adaptació: reutilització aïllada de termes; simplificació dels excursus enciclopèdics o les citacions; recombinacions amb altres fonts (Noni Marcel, Poggio, etc.); o traducció i trasllat de la definició llatina a l'entrada en català, com veiem en aquest exemple:

45 Cf. les *Adnotationes* a l'edició crítica del *Liber elegantiatum* dins Polanco (2012, 323–406) per a la identificació de la procedència d'una part considerable de les entrades del *Liber*, i la freqüent comparació entre els texts de Perotti i Valla. Sobre aquesta relació, cf. també Percival (1981) i Jensen (1990, 58–80).

46 Remetem l'edició crítica del *Liber* (Polanco 2012) per a dades més exhaustives.

47 Cf. dins Polanco (2012, ci–cx) una revisió una mica més detallada de les lexicografies europees de finals de l'edat mitjana i el Renaixement, amb les bibliografies respectives. Cf. Charlet (2004; 2010) per al conjunt de l'època humanista.

48 Cf. Polanco (1995, 545–794; 2012, ci–cx). Sobre l'*Orthographia*, cf. entre altres Charlet (2004; 2010). Sobre algunes importants aportacions lexicogràfiques posteriors (particularment les *Cornucopiae* de Perotti, el diccionari de Nestore, el *Calepino*, etc.) cf. comentaris i referències més complets en Polanco (2012, ci–cx) i les revisions generals de Charlet (2004 i 2010).

49 Apareix esmentat el 1489 en l'inventari del canonge Macià Mercader i el 1490 en el de l'editor del *Liber*, Joan Rix de Cura (Serrano Morales 1898–1899, 643 i 493–495).

Orthographia	*Liber elegantiarum*
[L3r⁰]	1384 Cartulari o qui ven libres.
Bibliopola [. . .] cum ille sit qui libros venditat. [. . .]	**1** Bibliopola.

3.2 La tradició retòrica i l'epistolografia

L'altre gran corrent a tenir en compte per explicar una obra com el *Liber elegantiarum* és evidentment la tradició retòrica i més particularment les aplicacions pràctiques més originals d'aquesta a l'edat mitjana i el Renaixement: l'*ars dictaminis* i l'epistolografia, d'altra banda tan vinculades a la trajectòria professional del mateix Esteve. Com ha destacat amb precisió J. J. Murphy (1974), més que no per desenvolupaments teòrics de les retòriques clàssiques, l'edat mitjana es caracteritza per la generació d'uns gèneres retòrics específics, amb finalitat sobretot preceptiva i utilitària: *ars praedicandi*, *ars grammatica* i *ars dictaminis*. D'aquestes, l'*ars dictaminis* o art epistolar és la que constitueix una aportació més original.[50] De més a més, segons alguns autors com P. O. Kristeller, el moviment humanista sorgeix precisament en l'àmbit dels gramàtics i retòrics, representat a la Itàlia medieval, des de finals del segle XI, pels *dictatores*. L'aportació dels humanistes, tot continuant la tradició medieval de l'*ars dictaminis* o l'*ars arengandi*, consistí a introduir-hi una nova direcció: l'estudi i imitació dels models clàssics. En el camp estricte de l'epistolografia, durant el Renaixement es continuen escrivint i divulgant manuals d'*ars dictaminis* del més pur estil medieval, sovint a càrrec de reconeguts prehumanistes o humanistes. Només a finals del segle XV, tot i mantenir encara nombrosos trets del període anterior, l'humanisme serà capaç de consolidar, en oposició a l'*ars dictaminis*, un *ars epistolandi* propi basat en nous principis retòrics.[51] És així com, seguint el model ciceronià, humanistes com Barzizza, Bruni, Filelfo, Piccolomini (Pius II), Ficino, Pico della Mirandola, Valla o Poliziano comencen a recollir i editar les seues pròpies col·leccions de cartes, públiques o privades, com a material escolar o de lectura, apte per a la *imitatio*.

J. Gulsoy (1964, 117) va identificar fa temps una d'aquestes col·leccions epistolars, l'*Epistolarum liber* (Venècia, 1472, o 1473) de Francesco Filelfo (1398–1481),

50 Per a una visió general de la retòrica medieval i de l'*ars dictaminis*, cf. entre altres Murphy (1974). Per a una revisió sintètica de l'evolució de l'ars dictaminis, amb referències a l'àrea catalanoparlant, cf. Polanco (2012, cx–cxxi).

51 Per a aquesta connexió *ars dictaminis*–humanisme i l'evolució consegüent, cf. entre altres Kristeller (1979; 1983, 2 i 8) i Witt (1982).

com a font d'algunes de les entrades del *Liber elegantiarum*.[52] Com en moltes altres fonts, Joan Esteve esmicola fins a l'infinit el material de partida, i l'adapta completament a les seues necessitats. Potser un dels aspectes més curiosos i originals de l'adaptació d'aquesta obra és la reelaboració freqüent per Esteve, *propria manu*, de veritables col·leccions de *formulae* dins el *Liber*, en el més pur estil dictaminal, a partir de l'esporgament sistemàtic dins l'epistolari filelfià de nombrosíssimes expressions soltes de diversos tipus (*salutacions*, *peticions*, *ofertes*, *comiats*, etc.). Així, agrupades sota mots-clau en alguns dels articles més voluminosos del *Liber*, trobem per exemple 54 *variationes* sota el lema llatí *Vale* (entrada 11137); unes altres tantes dins l'entrada, ara en català, *Ofertes* (8066); 15 són les *formulae* encapçalades pel mot-clau *Creença* (entrada 2309), etc.[53] Allò més espectacular i sobretot estructuralment significatiu és com, mitjançant aquest procediment aplicat pel notari Joan Esteve, un recull epistolar plenament humanístic resulta desintegrat i recompost de nou amb una organització formulaica d'inspiració medieval.

A part de les simples col·leccions de cartes, l'humanisme comença a produir els seus propis tractats i manuals sobre epistolografia o *ars epistolandi*, que experimenten una evolució molt progressiva, amb la incorporació de nous models estilístics, basats en els clàssics, especialment Ciceró, i en els nous postulats gramaticals.[54] De tots aquests autors, dos semblen haver deixat una petjada remarcable dins el *Liber*: Stefano Fieschi (Stephanus Fliscus) da Soncino amb el seu *De prosynonymis*, o *Synonyma sententiarum*, i Gianmario Filelfo, fill de Francesco, amb el *Novum epistolarium* o *Epistolarium seu de arte conficiendi epistolas*.

Els *Synonyma sententiarum* (Venècia, 1437) de Fieschi proporcionen una llarga sèrie de grups de frases (al voltant de 900 tipus) aptes per a ser seleccionades i copiades en la redacció d'epístoles o de discursos. El sistema que segueix Fieschi és sempre el mateix: a una frase en vulgar italià segueixen diversos equivalents (*variationes* o *synonyma sententiarum*) en llatí. L'ordre adoptat, però, no és en cap cas alfabètic, com al *Liber*, sinó anàleg al de les parts d'una carta (*exordium, narratio, divisio, confirmatio*, etc.). La reutilització de l'obra de Fieschi (sim-

52 Sobre la trajectòria vital i intel·lectual de Filelfo i diversos aspectes del seu epistolari, cf. Clough (1976, 42 i 50), Giustiniani (1986). Com passa amb altres fonts del *Liber*, l'epistolari de Filelfo sembla haver tingut una àmplia difusió a València, consignada en diversos inventaris, com el del canonge Macià Mercader, o el de l'editor del *Liber*, Joan Rix de Cura.

53 Vegeu-ne un comentari més detallat i la referenciació total dels deutes amb Filelfo en l'edició de Polanco (2012, cxiii–cxxi, 323–406 i 407–437).

54 Per a una revisió actualitzada sobre la continuïtat, l'evolució i la decadència de l'*ars dictaminis* en relació amb l'humanisme, cf. sobretot Henderson (2001) i Murphy (1983). Entre els manuals retòrics i epistologràfics humanístics, cal destacar els de Da Buti, Valagussa, Dati, Virulus, Sulpizio da Veroli, Mancinelli, Nigro o el mateix Valla (*De conficiendis epistolis libellus*). Sobre la retòrica humanística cf. Murphy (ed. 1983; 1983).

plement traduint al català les frases inicials en italià i mantenint les llatines) és pràcticament íntegra, com ja detectà Gulsoy, i són pocs els grups de *variationes* de Fieschi que Esteve no reprodueix.[55] Tanmateix, la principal innovació d'Esteve (l'ordenació *alfabètica* segons el primer mot de les frases inicials en català) no sembla haver implicat un veritable avantatge a l'hora de localitzar les frases en qüestió, ja que es van preparar i editar diverses altres adaptacions hispàniques, menys innovadores respecte a l'original (com les de Lucas de Torre, Nebrija o Amiguet), però segons tots els indicis amb bastant més utilitat i èxit editorial.

Una nova i important font espistologràfica del *Liber* que hem pogut identificar recentment és l'*Epistolarium novum* (París, 1481) de Gianmario Filelfo. Aquest manual presenta vuitanta tipus de carta (segons temes o finalitats), per a cadascun dels quals ofereix primer exemples de diferents subtipus (segons el *to* de l'epístola) i en últim lloc unes breus sèries de *variationes* finals sota el rètol de *synonyma*, semblants a les de Fieschi. Són només aquestes variacions finals de cada tipus les que Esteve transcriu literalment, tot aplicant-hi un sistema semblant a l'adoptat per Fieschi: encapçalar cada article (o conjunt de *variationes*) amb la traducció al català en aquest cas de la primera frase llatina proposada per Filelfo (excepte en dos casos) i distribuir-les *alfabèticament* al llarg del *Liber*[56]. No cal dir que el tipus de material proporcionat al *Liber* per totes aquestes col·leccions o manuals epistolars contribuí a consolidar significativament el seu caràcter de frasari, més que no a reforçar una estructura i utilitat predominantment lexicogràfica.

3.3 Les aportacions de la *literatura* i la *divulgació*

Tot i que sense tant d'impacte estructural, moltes característiques textuals del *Liber elegantiarum* no es poden explicar sense tenir en compte altres menes de texts que no es poden considerar lexicogràfics, gramaticals o retòrics, però que hi aporten una considerable diversitat lingüística, cronològica (des de l'antiguitat

55 Sobre alguns trets del tractat i el llatí de Fieschi, cf. els comentaris de Percival (1994, 441). Sobre l'aprofitament al *Liber*, cf. les dades completes dins Polanco (2012, cxiii–cxxi, 407–437) i també Colon/Colon (2003). Sobre els trets de la traducció de l'italià al català, cf. Colon (1994) i Colon/Colon (2003).

56 De l'*Epistolarium novum* del jove Filelfo el *Liber* presenta diverses sèries d'articles, agrupades en tres blocs: entrades 877–889, 2286–2288 i 12129–12151. Remetem a l'edició crítica de Polanco (2012) per a l'estudi detallat de l'adaptació dels fragments de Gianmario Filelfo dins el cos del *Liber*, i també de l'aprofitament extensiu dels tractats retòrics de Gasparino Barzizza (*De compositione*) i d'Enea Silvio Piccolomini [Pius II] (*Artis rhetoricae praecepta*) en la redacció de les *Regulae* finals del *Liber*.

al s. XV) o tipològica (des dels gèneres clàssics a cròniques, tractats divulgatius i ficció narrativa coetanis).[57]

La literatura classica té major presència i impacte estructural a l'interior dels articles (*microestructura*) del *Liber*, a diferència de la d'èpoques posteriors, que incidirà sobretot en la macroestructura. Les citacions clàssiques són habitualment breus, sovint amb l'especificació de l'autor i l'obra, i en la majoria de casos tenen la funció d'il·lustrar o avalar un terme o un ús gramatical o semàntic comentat anteriorment. Entre els autors llatins, el més citat és Ciceró (particularment les epístoles, les *Philippicae*, i alguns tractats, com el *Cato*, *De oratore* i *De officiis*), seguit de Virgili i Terenci. Els segueixen, a molta distància, una gran diversitat d'autors. Ara bé, és ben revelador que la pràctica totalitat de les citacions clàssiques són de segona mà: hi arriben ja encapsulades dins els fragments d'altres autors buidats per Esteve dins el *Liber*. Com a transmissors principals destaquen entre els humanistes els *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti (sovint a través de les *Elegantiae* de Valla), i Noni Marcel entre els autors antics. L'única excepció a aquesta transmissió interferida dels clàssics podrien ser les nombrosíssimes expressions en aparença manllevades directament de Terenci.

Potser el més medievalitzant dels texts literaris coetanis aprofitats directament per Esteve és l'*Obsidionis Rhodiae urbis descriptio*, de Guillaume de Caoursin (1430–1501), vicecanceller de l'Orde de Sant Joan de l'Hospital. Aquesta narració breu i detallada del setge turc a la ciutat de Rodes el 1480, i de la victòria final cristiana, és la responsable de la gran quantitat de les referències bèl·liques que cridaren ja fa temps l'atenció de F. de B. Moll. De fet, Esteve aprofita molt extensament aquesta obra, tot esmicolant el text, com es habitual, en mots i frases curtes per acomodar-lo als patrons estructurals més habituals al *Liber*.[58]

Fins fa poc l'únic text plenament renaixentista identificat com a font narrativa del *Liber elegantiarum* era el *Facetiarum liber*, del conegut humanista Poggio Bracciolini (1380–1459). L'obra, amb un gran èxit a tot Europa, està ben detectada a València en l'entorn d'Esteve, en concret en l'inventari pòstum (1490) de l'editor del *Liber*, Joan Rix de Cura («set volums de Facecia Pogi»). Joan Esteve, de nou, desintegra i dispersa amb extrema exhaustivitat les infinites frases llatines,

57 Cf. l'aparat de fonts, l'*Index fontium* i les *Adnotationes* de l'edició crítica (Polanco 2012) per a un inventari, i comentari, molt exhaustiu de tots els autors i obres (de tots els períodes) citats implícitament o explícitament dins l'obra.

58 Cf. Polanco (1992, 149, n. 84) i Hauf (1993). Remetem per a més detalls als comentaris i les referencies dins les *Adnotationes* i l'*Index fontium* de l'edició crítica (Polanco 2012).

traduïdes per ell mateix, de les *Facetiae* de Poggio que apareixen dins el *Liber*, seguint un procediment que ja hem vist aplicat altres fonts.[59]

A part d'aquestes obres, conegudes des de fa un temps, darrerament hem pogut identificar unes quantes fonts més del *Liber*, narratives o divulgatives, totes plenament humanístiques: es tracta de la traducció llatina, a càrrec de l'humanista Francesco Filelfo, d'un dels discursos de l'orador grec Lísies, en concret *Sobre la mort d'Eratòstenes*;[60] del tractat *De honesta voluptate ac valitudine* de Bartolomeo Sacchi; de la *novella* llatina *De duobus amantibus historia* (1444) d'Enea Silvio Piccolomini, futur Papa Pius II; i igualment de fragments esparsos de la *novella* històrica *De origine belli inter Gallos et Britannos historia* (c. 1436–1440) del ja esmentat humanista Bartolomeo Facio.[61]

La presència dins el *Liber* de la traducció filelfiana de la *De Eratosthenis adulteri nece defensio* de Lísies abasta vora 80 entrades o subentrades llatines, que comprenen una part substancial d'aquest discurs forense. Tant amb aquesta obra com amb les novel·letes de Piccolomini i Facio, Esteve segueix l'estratègia habitual en el tractament de les obres narratives: esbocina en fragments el text original, sovint fins al nivell del sintagma breu o la paraula, els tradueix al català (seguit del llatí original) i els distribueix dins el *Liber* segons l'ordre alfabètic del primer mot català. Donada la reduïda extensió d'aquestes obres, l'impacte dins el *Liber* sembla més limitat que el d'altres fonts, però atés que es vehicula fonamentalment en forma de fragments o de frases (més que no de mots solts), no contribueix a accentuar el caràcter estrictament lexicogràfic del *Liber*.

Recentment també hem pogut identificar com una nova font important de materials per al *Liber* (més de 150 articles o subarticles) un altre text humanístic, en aquest cas no narratiu: el tractat *De honesta voluptate ac valitudine* de Bartolomeo Sacchi, més conegut com *il Platina* (Polanco 2003). Aquesta obra de tema dietètic i gastronòmic (amb nombroses receptes culinàries), enllestida el 1470 i impresa a Roma el 1473, comptà amb una àmplia difusió durant el segle XV, i apareix documentat a diverses biblioteques de l'àrea lingüística catalana i en l'entorn pròxim de Joan Esteve.[62] Des del punt de vista macroestructural, el cabal

59 El mateix F. De B. Moll (1982, 274–278), que va identificar aquesta font, va assajar de reconstruir quasi íntegrament a partir del *Liber* algunes de les contalles de Poggio.

60 Agraïsc ben sincerament les orientacions que els Drs. Josep Corell i Carles Miralles em van donar per poder identificar inicialment dins el text grec de Lísies alguns dels fragments del *Liber*.

61 Sobre la relació d'aquestes dues *novelle* amb l'epistolografia humanística, cf. els comentaris i referències bibliogràfiques aportats a Polanco (2012, cxxix–cxl).

62 Sobre la incidència significativa de Platina (més de 150 articles o subarticles) en el *Liber*, la relació originària de l'obra amb la cuina catalana, i la presència a les terres catalanoparlants, cf. Polanco (2003; 2012). Per a la nostra comparativa ens hem basat en la impressió de 1480, tot i les diverses edicions i traduccions (1985; 1994; 1998, etc.).

lèxic de l'obra del Platina contribueix a ampliar quantitativament l'abast semasiològic del *Liber*, a través de les relativament nombroses referències a fauna i flora, gastronomia o medicina, que completen els camps semàntics procedents d'altres fonts (bibliofília, fórmules epistolars, *topoi* humanístics, apotegmes i sentències, geografia, guerra, relacions epistolars, sexe i escatologia, etc.).[63]

4 Més enllà dels materials, les tècniques

Fins ara hem comprovat la interacció dins el *Liber elegantiarum* no sols de materials de procedències molt dispars, sinó pertanyents a tradicions, i per tant amb funcions i estructures originàries, de gran heterogeneïtat.[64] No podem oblidar, a més, que sovint les estratègies d'incorporació d'Esteve encara contribueixen a aprofundir aquesta diversitat estructural de partida. Mentre que els tractaments adaptatius aplicats a fragments de la mateixa procedència poden divergir —tot agreujant la disparitat de resultats a partir d'una mateixa obra—, d'altra banda per a obres estructuralment molt diverses la intervenció d'Esteve sol limitar-se a la mera fragmentació dels texts originals, amb adaptacions gramaticals mínimes, però sense una reelaboració profunda i homogeneïtzadora. D'ací la impressió de pur *collage* que produeix el *Liber*, i que s'acreix després de la identificació de les fonts.

Així i tot, i més enllà de les transfusions lèxiques o textuals habituals en la història de la lexicografia, la gramàtica o la retòrica, cal plantejar-se si és possible identificar unes determinades estructures —lexicogràfiques o d'un altre tipus— que, dins tota aquesta heteronegeïtat, permeten atribuir al *Liber elegantiarum* una certa unitat, i una utilitat o finalitat definides.[65] Com fa notar C. Buridant (1986, 10), al costat de «l'histoire des développements de la lexicographie et plus précisement à son mode de transmission» cal prestar atenció a «la typologie des ouvrages lexicographiques, qui offre des aspects spécifiques au Moyen Age», una perspectiva que, com ja hem comentat, «était restée tributaire, jusqu'à une époque récente, de catégories et de distinctions modernes qui apparaissent anachroniques à l'analyse». En tot cas, les respostes que, pel que fa al *Liber*, s'hi han donat fins ara semblen poc satisfactòries. Per aquesta raó, i a fi de poder situar-lo dins una tipologia, almenys aproximada, d'obres lexicogràfiques o gramaticals,

63 Sobre l'onomàstica al *Liber*, cf. Polanco (2002).

64 Remetem als epígrafs corresponents on s'han comentat aquestes obres. Cf. el comentaris als diversos tipus d'adaptacions al *Liber*, en les *Adnotationes* a l'edició crítica (Polanco 2012, 323–406).

65 El fenomen de la compilació ja ha estat destacat per Della Casa (1981) i Buridant (1986, 27).

sembla imprescindible una identificacio prèvia de les estructures i tècniques subjacents —tot preveient que aplicar-hi aquests esquemes conceptuals pot resultar exagerat. Amb aquests *caveats*, hem procedit a una anàlisi en dos nivells, macroestructural i microestructural, seguint un patró sols aproximativament lexicogràfic, suggerit per algunes de les característiques més palmàries del *Liber*.

4.1 Aspectes macroestructurals

Tot i que, com remarca O. Weijers (1989, 149),[66] l'alfabetització és un mecanisme d'ordenació que ha estat aplicat des de l'antiguitat a una gran varietat d'instruments lingüístics (col·leccions de proverbis, concordances, col·leccions de *distinctiones*, índexs, bibliografies, etc.), és en la lexicografia on, des de l'antiguitat, ha progressat de forma més sistemàtica, fins arribar a les dues o tres lletres inicials en Papias i a l'extensió a tot el mot en el *Catholicon* (Weijers 1989, 143–150). La utilitat d'aquest recurs va afavorir-ne l'aplicació als continguts d'obres ordenades inicialment amb altres mecanismes, com les *Magnae derivationes* d'Hugutio i, més tard, va ser estés als índexs finals afegits a les gramàtiques de Perotti, Mancinelli, o a diverses edicions o adaptacions de les *Elegantiae*, com la *Paraphrasis* d'Erasme (Chomarat 1981; Jensen 1990).

El *Liber* segueix una alfabetització molt parcial —limitada a les dues primeres lletres dels mots inicials de les entrades en català—[67], però que defineix l'estructura general de l'obra i n'ha determinat una utilització i interpretació preferents —a tort o a dret— com a obra lexicogràfica. Esteve adopta aquest sistema, explícitament per raons pedagògiques, tot seguint la pauta d'obres fonamentalment lexicogràfiques, i medievals, com Papias i el *Catholicon*. En canvi, no segueix cap dels sistemes (no alfabètics) habituals en les obres més plenament humanistes que li proporcionen una gran part —si no la major— dels continguts: els *Rudimenta* de Poggio, les *Elegantiae* de Valla, els *Synonyma sententiarum* de Fieschi, el *Novum epistolarium* de Gianmario Filelfo, etc. Aquesta opció d'Esteve, que definirà el canemàs de l'obra i la situa dins una determinada genealogia estructural (no de continguts), resulta particularment adequada per a les entrades (en català) amb continguts purament lexemàtics, però ofereix una utilitat molt més limitada, si no nul·la o contraproduent, per la gran varietat i el nombre d'entrades, potser majoritari, que depassen el nivell i l'estructura del mot. Atenent

66 Cf. més dades bibliogràfiques dins Polanco (2012, cxlv–cxlvi).

67 Amb poques excepcions, com en *qua*, *que*, *qui*. Aquesta limitació a les tres primeres lletres és el sistema més pràctic en el cas del *Liber*, donada la llargària de les entrades catalanes, sovint superior al nivell del mot.

a aquesta diversitat, podem proposar una classificació estructural, no exhaustiva però sí prou completa, dels tipus principals d'articles del *Liber* segons el format dels encapçalaments o entrades (gairebé sempre en català), és a dir, el que, manllevant abusivament un terme lexicogràfic, podríem anomenar *nomenclatura*:[68]

1. *Mots únics*: (article +) substantiu (comú, propi), adjectiu, pronom, verb, adverbi, conjunció
2. *Expressions multinomials*: nominals, verbals, adjectivals, preposicionals, conjuntives
3. *Mot + aposició substantiva*: fauna, topònim
4. *(Article +) nom substantiu* + adjectiu / oració de relatiu / complement nominal
5. *Verb en infinitiu + complement* nominal / preposicional / adverbial
6. *Sintagma adjectival* (adjectiu+complements), preposicional / adverbial
7. *Frase subordinada*: conjunció + verb / subjuntiu / gerundi / participi / substantiu + adverbi o conjunció, exclamacions no verbals
8. *Oració simple*
9. *Oració composta*: coordinació / subordinació
10. *Text multioracional*

Com veiem, la gran diversitat de tipus «macroestructurals» —dels quals tots, excepte el primer, depassen el nivell del mot— impedeix classificar el *Liber* com a obra purament lexicogràfica, però també adscriure'l a la categoria simple de frasari o de recull textual —i això sense comptar-hi la complexitat addicional proporcionada per l'estructura interna dels articles.

Abans, però, d'analitzar aquesta *microestructura* cal destacar alguns altres trets macroestructurals rellevants. El primer és la presència de mots al·loglots (en una llengua diferent del català) dins de les entrades catalanes, i que també presenten una gran varietat. De vegades tenen funció connectiva o introductora de la microestructura (*dicitur*, *dicetur*, *significat*), paral·lela a la que realitzen mots equivalents en català: *és dit*, *han nom*, *ha nom*, *havia nom*, *appellada*, *diem*, *són dits*, *són nomenats*, *allò que hom diu*. En altres casos, però, afegeixen paràfrasis metalingüístiques al text en català: *ad comparationem pertinet*, *interrogative*. En algunes altres entrades catalanes, el llatí apareix amb un ús més integrat, en part metalingüístic i en part terminològic, dins el text català, com a neologismes especialitzats (*spaciatum, suggrundaria*), o com a expressions tècniques (*secundum, scilicet*, *quasi dicat*, *ultra modum*, *id est*, *excepto*).[69]

68 Per a més detalls i la identificació dels diferents tipus d'entrades al *Liber*, cf. Polanco (2012, cli–clii).
69 Per a més detalls, cf. Polanco (2012, cxlviii–cli).

Un altre tret destacable és la repetició molt freqüent d'alguns articles, una repetició que afecta unes vegades només l'entrada catalana, altres la part llatina «traduïda», i altres totes dues.[70] Tot i que aquest ha estat considerat un altre dels *defectes* tècnics de l'obra, almenys en certs casos constitueix més aviat una de les reelaboracions més interessants del mateix Esteve ja que permet de retrobar en entrades catalanes diferenciades, i amb ubicacions alfabètiques molt allunyades en la *nomenclatura*, uns mateixos continguts microestructurals llatins, reiterats de manera idèntica o semblant. Ho comprovem en aquests dos articles del *Liber*, en els quals, tant si busquem per «macarrons» com més endavant per «potatge» podem trobar l'expressió llatina «esitium Siculum»:

6772 Macarrons.	8870 Potatge o minestra o cuyna de macharons.
1 Esitium Siculum.	**1** Esitium Siculum.

En canvi, quan les repeticions (almenys parcials) es donen en la macroestructura, l'objectiu sembla ser el d'integrar en la *nomenclatura* les diferents accepcions, que s'extrauen així de la microestructura, un recurs que trobem en el mateix *Lexicon* de Nebrija (Colon/Soberanas 1986, 60). Un exemple extrem d'aquest mecanisme en Esteve es pot il·lustrar amb el verb *anar*, que encapçala, amb complementacions diferents, un gran nombre d'entrades (*anar (ire)*, *anar luny*, *anar a veure ab desig*, *anar o tornar-se'n a casa*, *anar a cagar*, etc.), les quals en cada ocasió introdueixen òbviament les equivalències llatines respectives.

4.2 Aspectes microestructurals

A la diversitat macroestructural del *Liber* correspon, si cal, una major complexitat microestructural. Derivada no sols de l'heterogeneïtat de les fonts, sinó de l'acció més o menys deliberada del mateix Esteve en la deglució d'aquestes. Hem proposat una identificació dels principals tipus d'informació microestructural dins el *Liber*, en el benentés que aquestes permeten innombrables combinacions entre elles, gairebé caleidoscòpicament, i a més de manera irregular i asistemàtica, en cadascuna de les entrades. En principi, els continguts microestructurals més destacables són els següents:

1. Informacions gramaticals, que comprenen sobretot les marques flexives i la informació gramatical explícita (definició categorial, etc.). Van indicades

70 Una gran quantitat han estat anotades en l'aparat crític de la mostra edició crítica. Per a més detalls, cf. també Polanco (2012, cxlviii–cli).

molt sovint simplement amb la terminació flexional (nominal o verbal), com en el *Catholicon* i en altres obres medievals o renaixentistes.

2. *Derivatio* i *compositio*: L'exposició de tota o part de la familia derivacional a partir del lema primitiu és una de les informacions més habituals en els repertoris medievals (Papias, *Catholicon*, sobretot Hugutio i Osbern, etc.; cf. Bart 1986, Weijers 1989 i els comentaris anteriors sobre aquestes obres). En el *Liber*, com ocorre en aquests inventaris (el *Catholicon* particularment), de vegades els termes derivats són de nou represos després en la *nomenclatura*.
3. *Etymologia*: Les explanacions etimològiques relativament habituals en les subentrades llatines (sovint en relació amb la *derivatio* i *compositio*) són importades pel *Liber* dels repertoris medievals, sobretot del *Catholicon* (*ebdomoda*, *edulium*, *penates* o *clades*; cf. Weijers 1989; 1991; Buridant 1990), però també de Noni Marcel, Perotti o Valla.
4. *Synonyma*, *differentiae* i *distinctiones*: Aquests gèneres, relacionats entre ells, han tingut una llarga i variada tradició des de l'antiguitat al Renaixement, fins arribar al concepte d'*elegantia*, empeltat de la noció de *distinctio* o *differentia*, que Valla amplia des de la semàntica a la morfosintaxi i l'estilística (Marsh 1979). Arriben al *Liber* a través de diverses obres (*Elegantiae*, *Rudimenta*, i els *De differentiis* i *Synonyma* de Bartolomeo Facio), al costat dels *synonyma* oracionals (*variationes*), de tradició epistologràfica (Fieschi, Gianmario Filelfo), tots els quals Esteve es limita a copiar o apedaçar, sense que li siga adscrivible cap aportació original.
5. Exemples i citacions: Tant els exemples com les citacions representen il·lustracions dels usos o preceptes lingüístics enunciats prèviament dins cada subentrada llatina. Els exemples (sovint introduïts per l'expressió *ut* o equivalents) no porten cap referència a autor o obra, encara que poden provenir d'autors i obres conegudes (com «It clamor celo», de l'Eneida 5, 451, a les entrades 653 i 11295 del *Liber*), i normalment s'incorporen al *Liber* directament dins els fragments manllevats per Esteve a altres autors. Les nombroses citacions explícites del *Liber* (amb referència de l'autor i sovint de l'obra), quasi totes d'autors clàssics, són igualment importades a través de les fonts directes medievals i renaixentistes, no citades tret de casos excepcionals: *Nonius* (Noni Marcel), *vide Sipontinum* (Perotti), *vide Laurentium Valla* o sols un lacònic *Laurentius Valla*. Cap rastre explícit hi han deixat Fieschi, Facio, Poggio, els Filelfos, Caoursin o el *Catholicon*.[71]

71 Per a un inventari complet dels exemples amb autor identificat (citacions implícites) i les citacions explícites del *Liber*, cf. Polanco (2012).

6. *Encyclopaedia*: Les informacions suplementàries sobre *realia* (aspectes històrics, culturals, geogràfics) no són molt nombroses i semblen estar copiades sobretot del *Catholicon*, o en casos puntuals confegides pel mateix Esteve a partir de citacions d'autors clàssics.
7. *Expositio*: Al *Liber* no hi ha casos d'*expositio*,[72] és a dir, de definició directa en llatí del terme o expressió aparegut en català a l'entrada o encapçalament de l'article. Tampoc no és habitual l'*expositio* dins la microestructura a partir del terme llatí corresponent. Així, en la majoria dels articles el *Liber* es limita a oferir la simple traducció (o traduccions) al llatí del mot o expressió de l'entrada en català, sense definir-la, i si de cas complementada amb els altres elements microestructurals ja esmentats.
8. Traducció: El tipus més freqüent d'informació lingüística que trobem en la part llatina —o part equivalent— del *Liber* és la simple traducció del terme o expressió (frase, text, etc.) de l'entrada en català. Deixant de banda la tècnica de traducció (criteris de tria lèxica o sintàctica) seguida per Esteve, i centrant-nos en la tipologia o funció estructural de la traducció dins l'obra,[73] podem constatar que al *Liber* predominen dos tipus de sistemes traductològics:
   a) En una sèrie d'entrades, el que convencionalment, i ací abusivament, podem anomenar *lema* (ço és, l'encapçalament en català, independentment del tipus d'estructura d'aquest: lexema únic, sintagma, oració, text) serveix per a la identificació d'uns determinats continguts semàntics (o *significats*), dels quals es donen després, en l'altra llengua, els *significants* (mots o expressions) corresponents (i sovint alternatius) per poder referir-nos-hi. El 'diccionari bilingüe' esdevé llavors un subtipus de diccionari onomasiològic o ideològic —aquell en què es parteix de conceptes o matèries per arribar als significants que els expressen (Haensch et al. 1982, 98). Aquesta estructura es troba, en grau divers, en bastants de les entrades del *Liber*. El cas més prototípic o, si es vol, més extrem és el d'algunes entrades catalanes (com *Creença*, *Ofertes*, *Prechs*, *Recomendacions*, *Supplicació*, etc.) que no són en absolut traduïdes ni comentades en la part

72 Utilitzem ací el terme *expositio* pres de Bart (1986, 113), que el defineix com a «voce latina + glossa chiarificatrice in latino».

73 Sobre la *traducció* al *Liber*, vegeu més precisons dins Polanco (2012, clvi–clix). Cal, a més, aclarir prèviament quina de les diverses traduccions presents al *Liber* és la que rep la nostra atenció, ja que la part equivalent llatina (microestructura) del *Liber* tradueix el català, però habitualment és aquest lema (mot o frase) català de l'entrada de cada article el que en realitat ha estat traduït per Joan Esteve del llatí (o l'italià).

llatina, sinó que funcionen com a rètols temàtics/conceptuals que remeten als *significants* llatins concrets (mots o frases) de la microestructura.[74]

b) L'altre tipus de traducció present al *Liber* és el del diccionari bilingüe prototípic, en què el *lema* inicial representa un *significant* (mot o expressió) —i no una noció, com en el tipus precedent— en una llengua, del qual es dóna un altre o altres significants equivalents en l'altra. Gran part de les entrades del *Liber* s'ajusta a aquest model, fet que acostaria l'obra al que es coneix com a diccionari (o, si es vol, frasari) bilingüe. Aquesta definició del *Liber*, però, s'ha d'acceptar simplement de forma *tendencial*, tenint en compte tant que aquesta equivalència no comprén simplement mots sinó una gran varietat de segments, com que, a més, en un mateix article la *traducció* d'una subentrada pot combinar-se de manera extremament variada i impredictible amb qualsevol de les altres tipologies microestructurals estudiades anteriorment.

5 Algunes conclusions

Al llarg de les pàgines anteriors ens ha interessat posar de relleu que el *Liber elegantiarum* constitueix un model d'obra ben particular i difícilment classificable. A banda de combinar-s'hi materials de procedència molt variada, i en absolut exclusivament lexicogràfica, s'hi produeix alhora una juxtaposició (més que no la integració) de models tipològics també molt diversos —com el *Catholicon*, Perotti o el mateix Valla—, els quals de vegades ja presentaven, dins d'ells mateixos, fórmules híbrides i sense una tipologia massa definida. Esteve incorpora i recombina en la seua obra les innovacions i les concepcions tipològiques d'aquests models, però no homogeneïtza les tècniques plurals dels materials que incorpora. El gran eix que vincula tots aquests continguts i tècniques és només l'alfabetització i, secundàriament, la presència del català com a mera introducció a la part llatina.

Aquests dos trets *transversals* donen una aparent unitat al *Liber* i l'acosten, sols superficialment, a un model lexicogràfic (d'altra banda molt parcialment buscat per l'autor). Però encobreixen una heterogeneïtat molt més profunda —de tècniques, de necessitats i d'objectius intel·lectuals i socials— que impedeix una classificació unívoca de l'obra. Aquesta ambició sincrètica i innovadora d'Esteve, sens dubte desproporcionada, explica la complexitat, la riquesa i l'origi-

74 Un cas semblant podria ser el de l'entrada 11858, que en realitat és la còpia sencera d'una carta, de la qual s'ha traduït al català tan sols la primera oració, que serveix de rètol.

nalitat de l'obra, però representa alhora la seua més gran feblesa, en impedir-li d'adaptar-se a unes necessitats més concretes i a uns usuaris més definits que, de forma creixent a finals del s. XV, anaven tenint a l'abast unes eines més adaptades a les seues demandes. Cal recordar que la incorporació de continguts diversos o l'adopció de tècniques encara no estandarditzades no impediren en la seua època l'èxit i una gran difusió d'altres productes semblants. És el cas dels diversos diccionaris de Nebrija, que integren aportacions molt dispars però amb un criteri selectiu exigent i amb uns esquemes tècnics innovadors i pràctics; o el de la *Paraphrasis* de les *Elegantiae*, on Erasme aplica a l'obra de Valla un criteri unívoc d'adaptació alfabètica a uns continguts ja inicialment molt més homogenis.

Contràriament, l'excessiva heterogeneïtat del *Liber*, manifestada no únicament en els materials de partida, sinó sobretot en la incapacitat selectiva i en la tècnica heteròclita d'integració, sembla haver conduït a uns resultats ben diferents. A aquests discutibles criteris aplicats per Esteve (o a la manca d'aquests) podríem atribuir el fet que el *Liber* tingués una única edició, ràpidament oblidada, o que no aconseguís inaugurar cap nou model gramatical. Tot això, sense que puguem menystenir els efectes del competitiu mercat gramatical coetani, o de les ruptures fracassades de l'humanisme als territoris catalanoparlants (Alcoberro 2007). Unes ocasions mancades que també caldria relacionar, a la ciutat i al Regne de València, amb la desaparició d'una cort reial, amb les crisis socials i la trajectòria inestable de les institucions, o amb la crisi del paper prioritari de la llengua pròpia. Des d'un punt de vista teòric i metodològic, el *Liber* ens enfronta, a través de les seues aparents incongruències, amb la necessitat d'anàlisis no sols dels continguts sinó de les tipologies i, més enllà, amb el repte d'emmarcar la producció dels instruments de treball intel·lectual (i en general tota producció literària i escrita) dins els processos de transmissió del saber i de transformació de les societats.

Bibliografia

Aguiló i Fuster, Marian, *Diccionari Aguiló. Materials lexicogràfics* [. . .]. *Revisats i publicats sota la cura de Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu*, 8 vol., Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1914–34 [Facs. Barcelona, Alta Fulla, 1988–89].

Alcoberro, Agustí, *L'humanisme català en temps dels Reis Catòlics*, in: Ribot, Luis/Valdeón, Julio/Maza, Elena (edd.), *Isabel la Católica y su tiempo*, vol. 1, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2007, 757–775.

Bart, Alda Rossebastiano, *Alle origini della lessicografia italiana*, Lexique 4 (1986), 113–156.

Batllori, Miquel, *A través de la història i la cultura*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1979.

Beccadelli el Panormita, Antonio, *Dels fets e dits del gran rey Alfonso. Versió catalana del segle XV de Jordi de Centelles*, ed. Duran, Eulàlia, Barcelona, Barcino, 1990.

Bentley, Jerry H., *Politics and culture in Renaissance Naples*, Princeton, Princeton University Press, 1987.

Berger, Philippe, *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1987.

Buridant, Claude, *Lexicographie et glossographie médiévales. Esquisse de bilan et perspectives de recherche*, Lexique 4 (1986), 9–46.

Buridant, Claude, *Définition et étymologie dans la lexicographie et lexicologie médiévales*, in: Chaurand, Jacques/Mazière, Francine (edd.), *La définition. Actes du colloque «la Définition», organisé par le CELEX (Centre d'études du lexique) de l'Université de Paris-Nord (nov. 1988)*, Paris, Larousse, 1990, 43–59.

Calvo Fernàndez, Vicente, *Gramática Proverbiandi. Estudio de la gramática latina en la baja edad media española*, Münster, Nodus, 2000.

Charlet, Jean-Louis, *Les instruments de la lexicographie latine de l'époque humaniste*, in: Perini, Giorgio Bernardi (ed.), *Il latino nell'età dell'Umanesimo*, Firenze, Olschki, 2004, 167–195.

Charlet, Jean-Louis, *La lexicographie latine du Quattrocento*, in: Gilmont, Jean-François/Vanautgaerden, Alexandre (edd.), *Les instruments de travail à la Renaissance*, Turnhout, Brepols, 2010, 37–66.

Chomarat, Jacques, *Grammaire et rhétorique chez Erasme*, Paris, Les Belles Lettres, 1981.

Chomarat, Jacques, *Deux opuscules grammaticaux de Valla*, Histoire, épistémologie, langage 2:4 (1982), 21–40.

Clough, Cecil H., *The cult of Antiquity. Letters and letter collections*, in: Clough, Cecil H. (ed.), *Cultural aspects of the Italian Renaissance*, Manchester/New York, Manchester University Press, 1976, 33–67.

Codoñer, Carmen, *La ambigüedad de los humanistas ante el texto de Isidoro de Sevilla*, in: Hamesse, Jacqueline/Fattori, Marta (edd.), *Lexiques et glossaires philosophiques de la Renaissance*, Louvain-la-Neuve, Fédération internationale des Instituts d'études médiévales, 2003, 1–20.

Codoñer, Carmen/González Iglesias, Juan Antonio (edd.), *Antonio de Nebrija. Edad Media y Renacimiento*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1994.

Colon, Germà, *Fer lo proverbi*, in: *Miscelánea de estudios hispánicos. Homenaje de los hispanistas de Suiza a Ramón Sugrañes de Franch*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982, 33–39.

Colon, Germà, *Los sinónimos de Fliscus y su aprovechamiento románico*, in: Codoñer, Carmen/González Iglesias, Juan Antonio (edd.), *Antonio de Nebrija. Edad Media y Renacimiento*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1994, 413–426.

Colon, Germà/Colon, Andrés, *La enseñanza del latín en la baja edad media*, Madrid, Gredos, 2003.

Colon, Germà/Soberanas, Amadeu-J., *Panorama de la lexicografia catalana. De les glosses medievals a Pompeu Fabra*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1986.

Cruselles, José María, *Maestros, escuelas urbanas y clientela en la ciudad de Valencia a finales de la edad media*, Estudis 15 (1989), 9–44.

DCVB = Alcover, Antoni Maria/Moll, Francesc de B., *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vol., Palma de Mallorca, Moll, 1926–1962.

DECat = Coromines, Joan, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 9 vol., Barcelona, Curial, 1980–1991.

Della Casa, Adriana, *Les glossaires et les traités de grammaire du moyen âge*, in: Lefèvre, Yves (ed.), *La lexicographie du latin médiéval et ses rapports avec les recherches actuelles sur la civilisation du Moyen-âge (Paris, 18–21 octobre 1978)*, Paris, Éditions du CNRS, 1981, 35–46.

Della Casa, Adriana, *Le «Introductiones Latinae» e il «Catholicon» di Giovanni Balbi*, in: Codoñer, Carmen/González Iglesias, Juan Antonio (edd.), *Antonio de Nebrija. Edad Media y Renacimiento*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1994, 235–246.

Esparza Torres, Miguel Ángel/Calvo Fernández, Vicente, *La «Grammatica proverbiandi» y la «Nova ratio Nebrissensis»*, Historiographia Lingüística 21:1/2 (1994), 39–64.

Esteve, Joan, *Liber elegantiarum (Venècia, Paganinus de Paganinis, 1489)*. Estudi preliminar de Germà Colon, 9–34, Castelló de la Plana, Inculca, 1988.

Fulgentius, Flavius P., *Opera. Expositio sermonum antiquorum ad grammaticum Calcidium*, ed. Helm, Rudolf, Stuttgart, Teubner, 1970 [Ed. Stereot. ed. 1898].

Gavinelli, Simona, *Le «Elegantie» di Lorenzo Valla. Fonti grammaticali latine e stratificazione compositiva*, Italia medioevale e umanistica 31 (1988), 205–257 .

Gavinelli, Simona, *Teorie grammaticali nelle «Elegantie» e la tradizione scolastica del tardo umanesimo*, Rinascimento 31 (1991), 155–181 .

Giustiniani, Vito R., *Lo scrittore e l'uomo nell'epistolario di Francesco Filelfo*, in: Avesani, Rino, et al. (edd.), *Francesco Filelfo nel quinto centenario della morte. Atti del XVII Convegno di Studi Maceratesi (Tolentino, 27–30 settembre 1981)*, Padova, Antenore, 1986, 249–274.

González, Enrique, *Joan Lluís Vives. De la Escolástica al Humanismo*, València, Generalitat Valenciana, 1987.

Grendler, Paul F., *Schooling in Renaissance Italy. Literacy and learning, 1300–1600*, Baltimore, The Johns Hopkins University, 1989.

Gulsoy, Joseph, *La lexicografía valenciana*, Revista Valenciana de Filologia 4:2–3 (1964), 109–142.

Haensch, Günther, et al., *La lexicografía. De la lingüística teórica a la lexicografía práctica*, Madrid, Gredos, 1982.

Hauf, Albert G., *Una versió valenciana quatrecentista desconeguda de la «Obsidionis Rhodie» de Guillaume de Caoursin*, Caplletra 15 (tardor 1993), 89–125.

Henderson, Judith Rice, *Valla's «Elegantiae» and the humanist attack on the «Ars dictaminis»*, Rhetorica 19:2 (2001), 249–268.

Hunt, Richard W., *The history of grammar in the Middle Ages. Collected papers*, Amsterdam, John Benjamins, 1980.

Jensen, Kristian, *Rhetorical philosophy and philosophical Grammar. Julius Caesar Scaliger's theory of language*, München, Fink, 1990.

Kristeller, Paul Oskar, *Renaissance thought and its sources*, New York, Columbia University Press, 1979 [traducción castellana: *El pensamiento renacentista y sus fuentes*, México, Fondo de Cultura Económica, 1982].

Kristeller, Paul Oskar, *Rhetoric in medieval and Renaissance culture*, in: Murphy, James J. (ed.), *Renaissance eloquence. Studies in the theory and practice of Renaissance rhetoric*, Berkeley/Los Angeles/London, University of California Press, 1983, 1–19.

Law, Vivien, *The history of linguistics in Europe. From Plato to 1600*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

Lépinette, Brigitte, *Le «Lexicon» (1492) de E. A. de Nebrija (1444–1522) et les «Catholicon Abbreuiatum» latin-français de la fin du XVe siècle*, in: Codoñer, Carmen/González Iglesias, Juan Antonio (edd.), *Antonio de Nebrija. Edad Media y Renacimiento*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1994, 438–446.

Marsh, David, Grammar, *Method and polemic in Lorenzo Valla's «Elegantiae»*, Rinascimento 19 (1979), 91–116.

Mayer, Marc, *La lexicografía latina en Cataluña*, in: *Actas del V Congreso Español de Estudios Clásicos*, Madrid, Publicaciones de la Sociedad Española de Estudios Clásicos, 1978, 741–750.

Mayer, Marc, *[Ressenya de Papias 1977]*, Faventia 1:1 (1979), 125–126.

Moll, Francesc de B., *El «Liber elegantiarum». Lección profesada el día 9 de abril de 1959 en la Cátedra Milá y Fontanals*, Barcelona, Universidad de Barcelona. Facultad de Filosofía y Letras, 1960 (=1960a).

Moll, Francesc de B., *Les sources du «Liber Elegantiarum» de Joan Esteve*, Boletím de Filologia 19 (1960), 105–111 (=1960b).

Moll, Francesc de B., *Textos i estudis medievals*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982.

Murphy, James J., *Rhetoric in the Middle Ages. A history of rhetorical theory from St. Augustine to the Renaissance*, Berkeley, University of California Press, 1974.

Murphy, James J. (ed.), *Renaissance eloquence. Studies in the theory and practice of Renaissance rhetoric*, Berkeley/Los Angeles/London, University of California Press, 1983.

Murphy, James J., *One thousand neglected authors. The scope and importance of Renaissance rhetoric*, in: Murphy, James J. (ed.), *Renaissance eloquence. Studies in the theory and practice of Renaissance rhetoric*, Berkeley/Los Angeles/London, University of California Press, 1983, 20–36.

Olmos Canalda, Elías, *Códices de la Catedral de Valencia*, Madrid, CSIC, 1943.

Olmos Canalda, Elías, *Incunables de la Catedral de Valencia*, Madrid, CSIC, 1951.

Padley, G. A., *Grammatical theory in Western Europe, 1500–1700. The Latin tradition*, Cambridge, Cambridge University Press, 1976.

Papias, *Papiae Elementarium*. *Littera A*, ed. de Angelis, Violetta, Milano, Cisalpino/Goliardica, 1977–1980.

Percival, W. Keith, *The grammatical tradition and the rise of the vernaculars*, in: Sebeok, Thomas A. (ed.), *Historiography of linguistics*, vol. 1, Den Haag, Mouton, 1975, 231–275.

Percival, W. Keith, *Renaissance grammar. Rebellion or evolution?*, in: Tarugi, Giovannangiola (ed.), *Interrogativi dell'Umanesimo. Atti del X Convegno internazionale del Centro di studi umanistici montepulciano*, Firenze, Olschki, 1976, vol. 2, 73–90.

Percival, W. Keith, *The place of the «Rudimenta Grammatices» in the history of latin grammar*, Res Publica Litterarum 4 (1981), 233–264.

Percival, W. Keith, *Grammar and rhetoric in the Renaissance*, in: Murphy, James J. (ed.), *Renaissance eloquence. Studies in the theory and practice of Renaissance rhetoric*, Berkeley, University of California Press, 1983, 303–330.

Percival, W. Keith, *Early editions of Niccolò Perotti's «Rudimenta Grammatices»*, Res Publica Litterarum 9 (1986), 219–229.

Percival, W. Keith, *Nebrija and the Medieval grammatical tradition*, in: Codoñer, Carmen/González Iglesias, Juan Antonio (edd.), *Antonio de Nebrija. Edad Media y Renacimiento*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1994, 247–258.

Platina, [Bartolomeo Sacchi], *De honesta voluptate et valitudine*. Civitate Austriae (Cividale), Gerardus de Flandria, 1480 [Facs. Udine: Società Filologica Friulana, 1994].
Polanco Roig, Lluís Bernat, *Els «Rudimenta grammatices» de Niccolò Perotti, inspiradors del «Liber elegantiarum» de Joan Esteve*, Caplletra 13 (tardor 1992), 135–173.
Polanco Roig, Lluís Bernat, *El «Liber elegantiarum» de Joan Esteve. Edició crítica i estudi*, Tesi doctoral, Universitat de València, 1995.
Polanco Roig, Lluís Bernat, *L'onomàstica del «Liber elegantiarum»*, in: Casanova, Emili/Rosselló, Vicenç M. (edd.) *Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes (València, 18–21 d'abril de 2001)*, València, Denes, 2002, 665–692.
Polanco Roig, Lluís Bernat, *L'humanisme gastronòmic i la Corona d'Aragó. El cas de Bartolomeo Sacchi,* «*il Platina*», in: Grau, Ferran, et al. (edd.), *La Universitat de València i l'Humanisme. Studis humanitatis i renovació humanística a Europa i el nou món*, València, Universitat de València, 2003, 513–536.
Polanco Roig, Lluís Bernat, *The «Liber elegantiarum» by Joan Esteve. A Catalan-Latin dictionary at the crossroads of fifteenth-century european culture*, Turnhout, Brepols, 2012.
Regoliosi, Mariangela, *Nel cantiere del Valla. Elaborazione e montaggio delle* Elegantie, Roma, Bulzoni, 1993.
Regoliosi, Mariangela, *Le «Elegantie» del Valla come «grammatica» antinormativa*, Studi di grammatica italiana 19 (2000), 315–336.
Revest i Corzo, Lluís, *La enseñanza en Castellón de 1374 a 1400*, Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura III, XI (maig-juny 1930), 161–190.
Rico, Francisco, *Nebrija frente a los bárbaros*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1978.
Rico, Francisco, *Primera cuarentena y tratado general de literatura*, Barcelona, Quaderns Crema, 1982.
Rubió i Balaguer, Jordi, *Els textos de gramàtica a les escoles catalanes medievals*, La revista dels llibres 2 (1926), 67–71.
Rubió i Balaguer, Jordi, *Humanisme i Renaixement*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990.
Ruíz i Calonja, Joan, *Relacions del Panormita amb la cort d'Alfons el Magnànim*, in: Beccadelli El Panormita, Antonio, *Dels fets e dits del gran rey Alfonso. Versió catalana del segle XV de Jordi de Centelles*, ed. Duran, Eulàlia, Barcelona, Barcino, 1990, 367–398.
Ryder, Alan, *El reino de Nápoles en la época de Alfonso el Magnánimo*, València, Edicions Alfons el Magnànim, 1987.
Sabbadini, R., *Cronologia documentata della vita di Lorenzo della Valle, detto il Valla*, in: Barozzi, Luciano/Sababdini, Remigio (edd.), *Studi sul Panormita e sul Valla*, Firenze, Istituto di Studi Superiori Pratici e di Perfezionamento, 1891, 49–148.
Sanchis Cantos, Juan, *Desde las escuelas a la Universidad*, Estudis 18 (1992), 29–45.
Sanchis Sivera, Josep, *La enseñanza en Valencia en la época foral. I–VII*, Boletín de la Academia de la Historia 108 (1936), 147–149, 661–666.
Serrano Morales, José Enrique, *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia*, Valencia, 1898–1899.
Soria, Andrés, *Los humanistas en la corte de Alfonso el Magnánimo*, Granada, Universidad de Granada, 1956.
Torre y del Cerro, Antonio de la, *Precedentes de la Universidad de Valencia*, Anales de la Universidad de Valencia V (1924–25), 35–38.
Uguccione da Pisa, *Derivationes*, ed. Cecchini, Enzo, et al., Firenze, Sismel/Edizioni del Galluzzo, 2004.

Valla, Lorenzo, *Opera omnia*, ed. Garin, Eugenio, Torino, Bottega d'Erasmo, 1962 (Facs. ed. 1561).

Valla, Lorenzo, *De linguae Latinae elegantia*, ed. López Moreda, Santiago, Cáceres, Universidad de Extremadura, 1999.

Vilallonga, Mariàngela, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV*, Barcelona, Curial/ Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.

Villa Dei, Alexander de, *El Doctrinal. Una gramática latina del Renacimiento del siglo XII*, introd. i. trad. Gutiérrez Galindo, Marco A., Madrid, Akal, 1993.

Weijers, Olga, *Lexicography in the Middle Ages*, Viator 20 (1989), 139–153.

Weijers, Olga, *Les dictionnaires et autres répertoires*, in: Weijers, Olga (ed.), *Méthodes et instruments du travail intellectuel du moyen âge. Études sur le vocabulaire*, Turnhout, Brepols, 1990, 197–208.

Weijers, Olga (ed.), *Dictionnaires et répertoires au moyen âge. Une étude du vocabulaire*, Turnhout, Brepols, 1991.

Weijers, Olga, *Les intruments de travail au Moyen Âge, quelques remarques*, in: Gilmont, Jean-François/Vanautgaerden, Alexandre (edd.), *Les instruments de travail à la Renaissance*, Turnhout, Brepols, 2010, 17–36.

Witt, Ronald G., *Medieval «Ars Dictaminis» and the beginnings of humanism. A new construction of the problem*, Renaissance Quarterly 35 (1982), 1–35.

Woodward, William H., *Studies in the education during the age of the Renaissance 1400–1600*, Cambridge, Cambridge University Press, 1906.